

ÖMER ÇELEBİ'NİN (ÖL. 985/1577-8) USÛL-İ HADİSE DAİR RİSÂLESİNİN TAHLİL, TERCÜME VE TAHKİKİ

Mustafa Celil ALTUNTAŞ*
Azamat ZHAMASHEV**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 27 Aralık 2021, **Kabul Tarihi:** 26 Şubat 2022, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2022, **Atf:** Altuntaş, Celil Mustafa ve Zhamashev, Azamat. "Ömer Çelebi'nin (Öl. 985/1577-8) Usûl-İ Hadîse Dair Risâlesinin Tahlil, Tercüme ve Tahkiki". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (Mart 2022): 541-575. Katkı Düzeyi: 1. Yazar: % 50 – 2. Yazar: % 50.

<https://doi.org/10.33415/daad.1048211>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 27 December 2021, **Accepted:** 26 February 2022, **Published:** 31 March 2022, **Cite as:** Altuntaş, Celil Mustafa ve Zhamashev, Azamat. "Analysis, Translation and Critical Edition of the Work of Umer Chelebi (985/1577-8) on Usul-i Hadis". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 22/1 (March 2022): 541-575. Contribution Level: Author 1: % 50 – Author 2: % 50.

<https://doi.org/10.33415/daad.1048211>

Öz

Osmanlı döneminin İslam ilimler tarihindeki yeri ve bu dönemde yazılan eserlerin gerek müelliflerine nispeti gerekse muhteva tetkik ve tenkidi henüz yeterli seviyede incelenebilmiş değildir. Bunun yanında bu dönemle ilgili araştırmaya dayalı olmayan önyargularla şekillenmiş düşünceler, dönemin anlaşılmasında en büyük engel olarak durmaktadır. Bu sebeple Osmanlı döneminde özellikle merkez bürokrasisinde görev almış âlimlerin yazdıkları eserlerin tespiti ve bu metinlerin Osmanlı dönemi literatürü içindeki konumunun tetkik edilmesi önem arz etmektedir. Bu makalede daha önce yanlış nispetle yayımlanmış, dolayısıyla müellifi tespit edilememiş bir usûl-i hadîs risâlesinin tahkik, tahlil ve tercümesi yapılmıştır. Esasen Ömer Çelebi'ye (öl. 985/1577-8) ait olan bu hadis usûlü risâlesi, gerek Osmanlı dönemindeki ilk hadis usûlü metinlerinden olması, gerekse erken dönem Osmanlı âlimlerinin hadis usûlüne bakışlarını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu makalenin tahkik kısmında risâlenin Türkiye kütüphanelerindeki bulunabilen tüm nüshaları incelenmiş, kenar notları da dipnotta kaydedilmiştir. Tahlil kısmında ise özellikle risâlenin Osmanlı dönemi hadis usûlü yazımındaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi
Cilt 22, Sayı 1, 2022
ss. 541-575

db 22/1

* Sorumlu Yazar, Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, mcaltuntas@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1975-5799>.

** Dr., Nur Mübarek Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Almatı, Kazakistan, azamat.jam@outlook.com, <http://orcid.org/0000-0001-6431-1447>.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Osmanlı, Hadis Usûlü, Ömer Çelebi, et-Telvîh.

**Analysis, Translation, and Critical Edition of the work of Umer Chelebi (985/1577-8)
on Usul-i Hadis**

Abstract

The importance of the Ottoman period in the history of Islamic sciences and relating things to the authors of the works written in this period and the content have not been surveyed and critiqued at a sufficient level yet. In addition, the thoughts shaped by prejudices that are not based on research about this period stand as the biggest obstacle to understanding the period. For this reason, it is essential to determine the writings of scholars who took part in the central bureaucracy during the Ottoman period, but more importantly, to determine the position of these texts in the Ottoman period literature. In this article, a verification, analysis, and translation of an usûl-i hadîth treatise whose author could not be determined before and which was published incorrectly at the same time were made. This hadith method treatise belonging to Omer Chelebi (d. 985/1577-8) is essential both in terms of being one of the first texts in the field of hadith methodology for the Ottoman period and showing the views of early Ottoman scholars on hadith methodology. All the copies of the treatise found in the libraries of Turkey were analyzed, and the margin notes were recorded in the footnote. In particular, the place of the treatise in the writing of the hadith method in the Ottoman period was tried to be determined.

542 | db

Keywords: Hadith, Ottoman, Hadith methodology, Omer Chelebi, at-Talvîh.

Giriş

İslam'ın ilk asırlarından itibaren ehl-i hadis, ehl-i re'y ve mutezilenin dahil olduğu özellikle hadis ilmi açısından değerlendirildiğinde haberleri delil olarak kullanma konusunda farklı görüşleri bulunan iki ana ekol olduğu kabul edilmiştir. Özellikle II. asırda en yoğun ihtilafın yaşandığı dönemden sonra her iki ekol de kendi düşüncelerini ortaya koyan eserler kaleme almaya devam etmişlerdir. Her ne kadar sonraki dönemlerdeki ihtilafın tonu ve kapsamı değişiklik gösterse de ehl-i rey sünnet ve haber konusuna bakışını özellikle fıkıh usûlü kitaplarıyla net olarak ifade etmiş ve bu bakış açısını zaman içerisinde tahkim edebilmiştir. Farklı mezhep müntesipleri tarafından yazılan fıkıh usûlü eserleri kimi zaman müellifinin mezhebinden bağımsız olarak onun sadece mezhebini değil müntesibi olduğu ilmî düşünceyi gösterir bir nitelik de kazanmıştır. Osmanlı döneminde üzerine çokça hâşiye kaleme alınan Teftazânî'nin (öl. 792/1390) *et-Telvîh*'i bu açıdan iyi bir örnektir. Hanefî olan Sadrüşşerîa'nın (öl. 747/1346) *Tenkîhu'l-usûl*'ü üzerine yazılan *et-Telvîh*, Hanefîlerin delillerinin çürütülmesi maksadıyla

kaleme alınmıştır.¹ Buna rağmen *et-Telvîh*, Osmanlı döneminde Hanefî âlimler tarafından üzerine en çok hâşiye yazılan ve okutulan eserler arasında yer almıştır. Her ne kadar mezhep farklılıkları takip edilebilirse de bu eserlerdeki önceliğin, müelliflerinin müntesibi buldukları ilmî düşünce olduğu söylenebilir. Artık felsefenin kelâm ilminin içerisinde ele alındığı ve Horasan'da neşv ü nema bulmuş ilim düşüncesi Osmanlı alimlerinin kimliğini gösteren en önemli cihet olmuştur, diyebiliriz. Dolayısıyla bir usûl metni üzerine hâşiye veya ta'lik yazmak mezhepten ziyade, bağlı olduğu ilmî geleneğin tebellür etmesi anlamına gelebilir.

XVII. yüzyıldan önce kaleme alınan aşağıda tahlil, tercüme ve tahkiki sunulacak metinde müellifin Hanefî olduğunu gösteren ifadeler yer almakla birlikte onun ilmî düşüncesinin metne daha çok yansıdığı görülür. Hadis ıstılahlarının ve fıkıh usûlünün mezcedildiği bu metin bir Osmanlı âliminin o dönemde hadis ve sünnet meselelerine nasıl yaklaştığını ortaya koyar niteliktedir. Ayrıca bu metin XVIII. yüzyılda Hicaz merkezli olarak ortaya çıkan ve hadisin yoğun olarak okutulduğu ilmî düşüncenin yaygınlaşmasından önce Osmanlı medreselerinde yetişmiş Osmanlı âlimlerinin hadis ıstılahları ve sünnet konusundaki kaynaklarını ve bakış açılarını göstermektedir.

db | 543

Osmanlı döneminde hadis usûlüne dair özellikle şerh, hâşiye ve tercüme türü eserler XVIII. yüzyılda yazılmaya başlamıştır. Bu dönemden önce Ömer Çelebi'ye ait olan bu metin dışında hadis usûlü alanında herhangi bir şerh, hâşiye ve tercüme şu ana kadar tespit edilememiştir.² Hâşiye ve tercümelerin yanı sıra mücerred hadis usûlü metinlerinde de durum aynıdır. XVIII. yüzyıl öncesinde yazıldığı belirtilen Birgivî'ye ve Kemalpaşazâde'ye atfedilen usûl-i hadise dair risâlelerin aidiyetleri konusunda kesin bir delil bulunmamaktadır. Örneğin Birgivî'nin risâlesinin XVIII. yüzyıl öncesine ait bir nüshası henüz tespit edilememiştir.³ Kemalpaşazâde'ye atfedilen risâle ise kendisine ait olsa bile ıstılah sözlüğü mesabesinde tek varaklık bir metindir.⁴ Bu bilgiler tahkik ve tercüme edilen bu metnin konumunu göstermesi

¹ Şükrü Özen, "Teftazânî" (TDV İslam Ansiklopedisi) (Erişim 20 Eylül 2021).

² Bu tespit için İstanbul'daki merkez uleması ve bununla irtibatlı yakın çevre uleması dikkate alınmıştır. Farklı ilmi yöntemlere sahip Kahire ve Hicaz ulemasının erken dönemde yazdığı eserler Osmanlı ile ilişkilendirilmemiştir.

³ Mustafa Celil Altuntaş, "Risâle fi Usûli'l-Hadis'in İmam Birgivî'ye Aidiyeti", *Balikesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî*, 3 Cilt (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 651-667.

⁴ Beyler, Muhammet, "Kemalpaşazâde'nin Hadis İstılahlarına Dair Risalesi: Tahkik, Tercüme ve Tahlil", *Osmanlı'da İlm-i Hadis*, 1 Cilt (İstanbul: İsar Yayınları, 2020), 453-494.

açısından önemlidir. Özellikle usûl alanında yazılan eserlerin XVIII. yüzyılda yazılmaya başlaması ve ulemanın gündemine daha yoğun girmesi, bu dönemde hadis ilmi alanında farklı bir anlayışın gelişmesiyle paralellik de arz eder. Bu dönemden sonra Osmanlı âlimlerinin hadis alanında özellikle Hicaz merkezli gelişmelerden haberdar olduğu ve nisbî de olsa oradan etkilenmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Nitekim hadis icâzetleri ve hadis okumalarının bu dönemden sonra arttığı bilinmektedir. Dolayısıyla XVIII. yüzyılda Hicaz'da yaygınlaşan hadis icâzetleri ve okumalarının hadis usûlü alanında yazım faaliyetini artırdığı söylenebilir. Ancak bu makalede tahkik edilen risâlenin 1002/1593 tarihinde istinsah edilen nüshasının varlığı düşünüldüğünde risâlenin Osmanlı dönemi değerlendirilirken yeni ve farklı bir durumu gösterdiği aşikardır. Bu metin XVIII. yüzyıldaki gelişmelerden önce Osmanlı ilmiye teşkilatının merkezinde yer alan bir âlimin hadis alanındaki bilgisinin mahiyeti ve kaynaklarını göstermektedir.

1. Araştırma ve Değerlendirme

544 | db

Daha önce Molla Yegan Mehmed b. Armağan b. Halil'e (öl. 865/1461 civarı) nispet edilerek yayınlanan⁵ ve yine aynı müellife nispetle hâşiyeleri çıkartılıp harekeli olarak tekrar neşredilen⁶ bu risâlenin Molla Yegan ile herhangi bir alakası bulunmamaktadır. Risâlenin nüshalarının bazılarında risâlenin açıkça Ömer Çelebi'ye (öl. 985/1577-8) ait olduğu istinsâh kayıtlarında belirtilmiştir. Ancak istinsâh kayıtlarında dayısı Ahaveyn Mehmed Çelebi'nin (öl. 974/1566) yeğeni olmasına atıfla Yegân-ı Ahaveyn Ömer Çelebi olarak zikredilmesi böyle bir hatanın yapılmasına sebebiyet vermiş olabilir. Her ne olursa olsun ferağ kayıtlarında açıkça Ömer Çelebi'nin adının belirtilmesine rağmen IX. asırda yaşamış Molla Yegan'a nispet etmek büyük bir yanlış olsa gerektir. Risâleyi ilk olarak tahkik eden makale müellifinin tahkikine esas aldığı bir nüshada risâlenin Ömer Çelebi'ye ait olduğu yazmasına ve bunu dipnotta kendisinin de kaydetmesine rağmen bu hatayı sürdürmesi büyük bir çelişki olmuştur.⁷ Makalenin tahkik metninde burada sayılmayacak kadar imla hatası bulunmaktadır. Makalede yedi sayfanın Molla Yegan'ın hayatına ayrılması hatalı nispetin yanında makalenin gerekli olmayan bilgileri içermesi anlamına da

⁵ Aydın, Osman, "Anadolu Coğrafyasında Hadis Usûlü Çalışmaları: Molla Yegân ve Risâletü Usûlü'l-Hadis", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2018), 143-165.

⁶ İbrahim Hatiboğlu, "Molla Yegân ve Risâle fi Usûlü'l-Hadis 'alâ Tariki ehli'l-Hadis ve'l-Usuliyin", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 19/2 (2021), 373-381.

⁷ Aydın, Osman, "Anadolu Coğrafyasında Hadis Usûlü Çalışmaları: Molla Yegân ve Risâletü Usûlü'l-Hadis", 164.

gelmektedir. Bunun yanında risâlenin Molla Yegan'a nispetinin yaygınlaşmaya başlaması ve tahkikteki birçok hatadan dolayı risâlenin yanlış nispetini izale edecek ve hatalardan arındırılacak bir tahkikin yapılması gerekli görülmüştür. Makale sahibi tarafından daha önce beş nüshası tespit edilen risâlenin Türkiye kütüphanelerindeki on dört nüshası tespit edilmiş, hepsi ayrıntılı olarak gözden geçirilmiş, metne zenginlik katacağı düşünülerek nüshalardaki haşiyelere dipnotlarda yer verilmiştir.

1.1. Risâlenin Özellikleri

1.1.1. Risâlenin İsmi ve Müellife Nispeti

Tahkik edilen metnin bulunabilen tüm nüshalarında müellif tarafından verilmiş bir adına rastlanmamıştır. Bu sebeple olsa gerek kataloglarda farklı isimlerle farklı müelliflere atfedilmiştir. Bu isimlendirme Birgivi'ye atfedilen risâlede olduğu gibi risâleyi tavsif etmek için sonradan müstensihler veya hâfız-ı kütübler tarafından verilmiş görünmektedir. Bir nüshanın başında '*hâza usûlü'l-hadîs*'⁸, başka birinde '*hâzihî Risâletü usûli'l-hadîs*'⁹, diğerinde de '*hâzihî Risâle fî usûli'l-hadîs*'¹⁰ kayıtlarından başka diğer nüshalarda bir isimlendirme bulunmamaktadır. Bu sebeple risâlenin bir adının olmadığı farkında olarak özelliklerini belirtmesinden dolayı kataloglarda da yazılmış olan '*Risâle fî usûli'l-hadîs*' ismini tercih ettik. Süleymaniye Kütüphanesi koleksiyonlarında bulunan dört nüshada müellifine işaret edecek herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Risâlenin İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarında müellifi belirtilen bir nüsha olmaması sebebiyle olsa gerek Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Koleksiyonunda bulunan nüsha bazı elektronik kataloglarda Muhammed el-Hâdimî'ye atfedilmiştir.

Yukarıda zikredilen dört nüshada metnin Yegân-ı Ahaveyn Ömer Çelebi'ye ait olduğu istinsâh kayıtlarında açıkça ifade edilmesinden dolayı risâlenin Ömer Çelebi'ye ait olduğu kesin olarak söylenebilir.¹¹ Bununla birlikte biyografi kaynaklarında Yegân-ı Ahaveyn olarak tanımlanan Ömer Çelebi'nin varlığı, müellifi konusunda şüpheye yer

⁸ Ömer Çelebi, *Risâle fî Usûli'l-hadîs* (Milli Kütüphane, 5567).

⁹ Ömer Çelebi, *Risâle fî Usûli'l-hadîs* (Milli Kütüphane, 4181).

¹⁰ Ömer Çelebi, *Risâle fî Usûli'l-hadîs* (Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulu Camii, 3521).

¹¹ Müellifin tespit edilmesinde görüşlerini bizimle paylaşan ve çalışmayı okuyup tenkitlerini ileten Dr. Öğr. Üyesi Musa Alak hocamıza ve yine çalışmayı tetkik edip eleştirilerini yönelten Doç. Dr. Muhammet Beyler hocamıza teşekkür ederiz.

birakmamaktadır. Nev'îzâde Atâî'nin (öl. 1045/1635) *Hadâîku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik* isimli eserinde Ömer Çelebi şöyle zikredilmektedir.

“*Dârü'l-mülk-i Karaman olan medîne-i Konya'dan nümâyân olmuştur. Tercemeleri sebk eden Ahaveyn-i Karamanî'nin hemşire-zâdesidir. Hâl-i ferhunde-hilâli Mehmed Efendi hicrinde tahsîl-i kemâl ve emâsil-i erbâb-ı isti'dâd ile şirket üzere iştigâl eyleyip Muhaşşî Sinân Efendi âsitânesine istinâd ve mülâzemetle ihrâz-ı murâd eyledikde devr-i medâris ve akd-i mecâlis ederek doquz yüz yetmiş yedi Rebûlevvel'inde kırk akçe ile Silivri'de Pîrî Paşa müderrisi olmuştur. Seksen bir Muharrem'inde elli akçe ile İstanbul'da İbrâhîm Paşa-yı Atîk Medresesi'nde ferş-i seccâde-i ders ü tahkîk eyleyip seksen üç Rebûlevvel'inde Budin Beğlerbeğisi Mustafa Paşa ki asrında Cafer-i Bermekî gibi cihân-bahşâ bir emîr-i dilîr idi, Dârü'l-mücâhidîn-i Budin'de medrese-i cedîde inşâ eyledikde fetvâ ile bunlara tevcîh olundu. Ol diyârda ifâde ve iftâ üzere iken seksen beş sâli hilâlinde intikâl eyleyip mansıb-ı münhal Turâbî-zâde'ye [Mehmed Efendi]¹² mahall görüldü. Mevlânâ-yı merkûm âşinâ-yı deryâ-yı ulûm, fetvâ ve takvâsı müselleme mahbûbu'l-kulûb-ı âlem idi. Mesâil-i fikhîyyeden muhtârât cem eylemiştir. Mühimmâtı câmi', nâfi' mecmûadır.”¹³*

546 | db

Yukarıdaki bilgilere göre Karamanî Ahaveyn Mehmed Çelebi'nin yeğeni olan Ömer Çelebi 977/1569 tarihinde Silivri Pîrî Paşa Medresesi müderrisi, 981/1573 tarihinde Atik İbrahim Paşa Medresesi müderrisi, 983/1575 tarihinde Budin'de Mustafa Paşa Medresesi müderrisi olmuş Budin'de bu vazifedeyken 985/1577-8 tarihinde vefat etmiştir. Ayrıca Atâî'nin fıkıh meselelerine dair bir seçme eser yazdığını belirtmesi de önemlidir. Bu bilgiden hareketle Atâî'nin tahkik ettiğimiz metni mesâil-i fıkıhtan addetmiş olması da ihtimal dahilindedir. Atâî, Kınalızâde Hasan Efendi'nin biyografisini aktardığı yerde de müellifi, Konyalı Ömer Çelebi olarak zikretmiştir.¹⁴

1.1.1. Nüshaların Tanıtımı ve Tahkikte Kullanılan Nüshalar

Risâlenin Türkiye kütüphanelerinde on dört nüshası tespit edilebilmiştir.¹⁵ Risâlenin on dört nüshası olsa da bu nüshalardan

¹² Atâî, *Hadâîku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik*, (İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1268) 273-4.

¹³ Nev'îzade Ataullah Efendi Atai, *Hadaikü'l-hakaik fî tekmileti's-Şekâik* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1268), 273-274.

¹⁴ Atai, *Hadaikü'l-hakaik fî tekmileti's-Şekâik*, 491.

¹⁵ Ömer Çelebi, *Risâle fî Usûli'l-hadis* (Milli Kütüphane, 5567); Ömer Çelebi, *Risâle fî Usûli'l-hadis* (Milli Kütüphane, 4181); Ömer Çelebi, *Risâle fî Usûli'l-hadis* (Ulu Camii, 3521); Ömer

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu 3670 (أ), Esad Efendi Koleksiyonu 3782 (س) ve Reşîd Efendi Koleksiyonu 1026 (ر) numarada bulunan üç nüsha tahkikte esas alınmıştır. Nüshalar seçilirken nüshanın istinsah tarihinin müellife en yakın olması ve nüshanın ilmî kıymetini artıran şekilde hâşiyelerinin olması gibi bazı kıstaslar öncelenmiştir. Nüshaların hiçbirinde müellifinin ferağ kaydı yoktur. Çoğunda da istinsah kaydı bulunmamaktadır. İstinsah kaydı olanlar ve istinsah tarihleri şöyledir: Esad Efendi Koleksiyonu, 3782: Evâhir-i Safer 1002/Kasım 1593. Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 96: Cemâziyelâhir 1070/1660. Milli Kütüphane, 4181: 1129/1716-7. Adana İl Halk Kütüphanesi, 1141: Zilhicce 1158/3 Ocak 1746. Milli Kütüphane, 5567: evâil-i Rebîulevvel 1282/1865.

1.1.1. Hâşiyeler Açısından Nüshaların Özellikleri

Nüshaların en belirgin özelliklerinden bir tanesi hâşiyelerdir. Yukarıda zikredilen on dört nüshadan bazılarında hâşiyeler yer almaktadır. Bunlar hâşiyelerin özellikleri, benzerlikleri ve farklı olanlar açısından değerlendirilip tahkik metnine eklenmiştir. Ayrıca tahkik için tercih edilen nüshalardaki hâşiyeler dipnotta gösterilmiştir. Dipnota aldığımız hâşiyelerin tahkikinde esas aldığımız nüshalar ise hâşiyeler açısından zengin olan Esad Efendi 3670 (أ), Esad Efendi 3782 (س), Milli Kütüphane, 5567 (م) ve Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 7675 (ق) numarada bulunan nüshalardır. İlmî kıymetini ve yazıldıktan sonra da tetkik edilip notlar alındığını göstermesi açısından bu hâşiyeler de Osmanlı döneminde hadis usûlünün hangi açılardan ele alındığını göstermesi açısından önemlidir.

Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadis* (Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1026); Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadis* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3782); Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadis*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 3824; Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadis*, Manisa Akhisar Zeynelzade İlçe Halk Kütüphanesi, 1403; Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadis*, Adana İl Halk Kütüphanesi, 1141; Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadis*, Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 2204; Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadis*, Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 96; Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadis*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 7675; Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadis* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3670); Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadis* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, 2811); Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadis*, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 15. Risâle, zikredilen kütüphanelerde birçok farklı isimle kaydedilmiştir. Ancak risâlenin ismi başlığında belirttiğimiz sebeplerle *Risâle fi Usûli'l-hadis* tercih edilmiştir ve farklı kütüphanelerdeki nüshalar bu adla kaydedilmiştir.

1.1.1. Hadis İstilahlarıyla İlgili Notlar Açısından Nüshaların Özellikleri

Nüshaların özelliklerinden bir diğeri de risâle tamamladıktan sonra hadis istilahlarıyla ilgili kaydedilen notlardır. Risâleden bağımsız olan bu notlar genellikle birbirine benzemekle birlikte aralarında farklar da mevcuttur. Birbirleriyle irtibatlı olarak değerlendirilebilecek bazı nüshalarda da aynı notlar yer almaktadır. Bu notlar, risâlenin tüm hadis istilahlarını kapsamamasından dolayı farklı istilahları da bu risâleyle irtibatlandırarak eksiklikleri giderme amacıyla yazılmış olabilir. Müellif nüshasını tespit edemediğimiz için bizzat müellifin risâleyi tamamladıktan sonra böyle bir metni yazmış olma ihtimali bulursa da buna ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.

Risâle metninin bulunduğu bazı mecmualarda risâlenin yazımından sonra *Beyânu elfâzi'l-mütedâvele beyne ehli'l-hadîs* gibi bir isimle veya isimsiz olarak kısa bir hadis istilah sözlüğü mahiyetinde bazı bilgilerin aktarıldığı görülür.¹⁶ Bunun yanında yine metinden bağımsız olarak nüshalardaki bilgiler şöyledir: Haberin taksimi, müsned ve mürsel ve bunların tahammül ve edasıyla ilgili kısa bir not,¹⁷ mevzu hadisin açıklamasıyla başlayan bir kayıt,¹⁸ hadis on kısma ayrılarak birer cümleyle açıklama,¹⁹ risâlenin bittiği kısımda metin bitirilmeyip devam etmekte ve risâlede yer almayan; müdelles, şâz, maklub, aziz, nâsih ve'l-mensûh, mezîd (fi'l-isnâd), âlî ve müdebbec istilahları kısa kısa açıklanmaktadır.²⁰ Risâleden bağımsız olarak risâlenin sonuna veya risâlenin bulunduğu mecmuaya eklenen hadis istilahlarıyla ilgili iktibaslardan bazıları risâlenin eksik bıraktığı kimi istilahları açıklamak için konulmuş olabilir. Bunun yanında daha da önem arz eden konu, X/XVI. yüzyılda hadis usûlüyle ilgili fıkıh usûlü metinlerinden

¹⁶ Osmanlı dönemindeki özellikle yazma eserlerin başında Kemalpaşazâde'nin istilah risâlesinin yanında burada zikredilen metne yakın birçok kısa risâle bulunmaktadır. Bu risâlelerin ortak özellikleri hadis usûlü meselelerine girmeden özellikle hadis istilahlarıyla ilgili asgari bilgiye ulaşma ihtiyacı olsa gerektir. Bu kısa risâlelerdeki bilgiler genellikle Müzhirüddin ez-Zeydânî'nin *Mesâbih* şerhinin mukaddimesinden iktibas edilmiş görünmektedir. Bunun yanında bazı dönemlerde Kastallânî'nin ve Aynî'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhlerinin mukaddimelerindeki usûle dair notların da Osmanlı dönemi âlimlerinin bilgi kaynaklarından olduğu anlaşılmaktadır. Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadîs* (Reşid Efendi, 1026), 5; Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadîs* (Ulu Camii, 3521), 233; Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadîs* (Millî Kütüphane, 5567), 22.

¹⁷ Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadîs* (Esad Efendi, 3782), 98.

¹⁸ Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadîs* (Ulu Camii, 3521), 236.

¹⁹ Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadîs*, 3824, 81. Bu onlu taksimde aktarılan hadis istilahları şunlardır: Sihâh, Hisân, Garib, Daif, Mürsel, Munkatı, Meşhur, Munfasıl, Münker, Mevzu.

²⁰ Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadîs*, 1403, 4-5.

iktibas edilerek yazılan bir metin sonraki dönemlerde eksik olarak görülüp sonuna bazı istilahlara eklenmiş olabilir. Bu durum da henüz Osmanlı döneminde X/XVI. yüzyılda fıkıh usûlü merkezli bakış açısının belki de XII/XVIII. yüzyılda farklı algılanmasından kaynaklanmıştır. Bu durum Osmanlı döneminde hadis usûlü alanında farklı yüzyıllardaki bakış açısını da göstermektedir. XII/XVIII. yüzyıldaki *Nuhbe* ve şerhleri merkezli hadis usûlü anlayışı Osmanlı'nın erken döneminde bulunmamaktadır.

Risâlenin kaynaklarından olan Müzhiruddin ez-Zeydânî'nin risâlede de iktibas edilen bir sayfalık kısmı risâlenin bulunduğu mecmuanın başında ayrıca istinsah edilmiştir.²¹ Bu bilgi risâlenin Osmanlı dönemi âlimlerinin özellikle XVIII. yüzyıldan önce hadis istilahlarına dair bilgileri bazı şerhlerin mukaddimelerinin ilgili bölümlerinden veya hadis şerh metinlerinde muhtelif yerlerden aldıklarını göstermektedir. Bu iktibaslar Osmanlı dönemi için özellikle hadis usûlü açısından önemli bir kaynaklık teşkil etmektedir. Dolayısıyla Osmanlı döneminde erken dönemde her ne kadar hadis usûlü alanında müstakil metinler veya şerh ve hâşiyeler yazılmadıysa ve bunun yanında hadis usûlü metinlerinin nüshaları tedâvülde olmasa da farklı kaynaklardan bu bilgileri edindiklerini göstermektedir.

1.1. Risâlenin Muhteva ve Kaynak Değerlendirmesi

Bu başlıkta önce risâlenin muhteva değerlendirilmesi yapılacak bazı özelliklerine ve farklı olan taraflarına değinilecektir. Daha sonra ise kaynakları ele alınıp, müellifin dolayısıyla X/XVI. yüzyılda bir Osmanlı âliminin hadis usûlü konusundaki kaynakları değerlendirilecektir.

1.1.1. Muhteva Değerlendirmesi

Müellifin risâlesinde dikkat çeken en önemli konu sünneti farklı açılardan taksim etmesi, bunu yaparken de usûlcülerle ehl-i hadis arasındaki farklılıkları belirtmesidir. Müellif risâlesinde sünneti haber anlamında kullanmakta ve haberleri farklı açılardan taksim etmektedir. Burada özellikle sünnet-hadis ayrımını dikkate almadığı ve iki terimi aynı anlamda kullandığı zikredilmelidir. Onun usûlcülerle kastı fakihlerin fıkıh usûlü kitaplarındaki haber taksimi olmalıdır. Bunun yanında Hanefîlerin taksimine ve haber anlayışına da vurgu yapmıştır. Mürsel hadisi aktarırken sonraki dönemlerde kavramlaştığı şeklinde değil de râvinin Hz. Peygamberle arasındaki bir veya daha fazla râviyi

²¹ Ömer Çelebi, *Risâle fi Usûli'l-hadis* (Reşid Efendi, 1026), 5.

zikretmeden Hz. Peygamber şöyle buyurdu' diyerek tarif etmesi erken dönemde mürsel hadis tariflerine daha uygundur. Mürsel hadis için 'bize göre hüccettir' ve 'mürsel, müsnedden önceliklidir' demesi kendi tercihi ile mezhebî bakış açısını zikretmesi kayda değerdir. Müellifin mürselin farklı tariflerinin olduğunu ve bunlarda ihtilaf olduğunu belirterek İmam Muhammed'in (öl. 189/805) mürsellerinin bunun dışında olduğunu belirtmesi tâbiinden olmayan İmam Muhammed'in rivayetleri için mürsel kavramını zikretmesi hem mürselin tarifi hem de hücceti konusundaki bakış açısını göstermektedir.

Müellifin sünneti müsned ve mürsel olarak iki kısma ayırdıktan sonra müsnedi, mütevatir, meşhur ve haber-i vâhid olarak üçe ayırması, haber taksimini Hanefî usûlcülerle aynı bağlamda ele aldığını gösterir. Zira muhaddisler haberi mütevatir ve haber-i vâhid olarak ikiye ayırırken meşhuru, haber-i vâhidin altında değerlendirirler. Ancak müellif Hanefîlerle mutabık olarak meşhuru ayrı bir taksim olarak ele almıştır.

Risâleye başlarken önce usûlcülerin sünnet taksimini zikretmesi onun eserini bir hadis usûlü eseri gibi düşünmediğini de gösterir. Müellif kendi döneminde haberlerin taksimi üzerine bir risâle yazmayı, usûlcüler ve muhaddislerin bakış açısını mezcetmeyi düşünmüş olmalıdır. Müellifin inkıtai, sûreten ve manen diyerek ikiye taksim etmesi sonrasında da manevî inkıtai ikiye ayırıp açıklaması ve örnekler vermesi de yukarıda da zikredilen Hanefî bakış açısının sonucu olmalıdır.

Müellifin mevzû tarifi şöyledir: "*kat'î delile muhalefet eden, te'vîl kabul etmeyen, nakli ve yaygınlığının gerçekleşmesi şartlarını taşımayan gerek garibliği gerekse dinin aslında olan bir konu olup şöhret bulmamış, tevatür ve meşhur derecesine ulaşmamış olanlar mevzu olarak isimlendirilir.*" Bu tarif muhaddislerce zikredilen tariflerle farklılık gösterir. Muhaddislerin tarifinde haberin râvisinin Hz. Peygamber adına yalan söylediğinin tespit edilmiş olmasına vurgu yapılır. Ancak müellif risâlede mevzu haberi, nassa muhalefet etmiş olması ve yaygınlaşmasına vurgu yaparak ele almıştır. Hanefîlerin haberlerin meşhur olmasına yaptıkları vurgunun hadise bakışlarının geneline yansıyan bir düşünce olduğu söylenebilir. Bunun yanında hadisin isnadına değil de metnine vurgu yapılarak tarif edilmesi önemlidir.

Hadis tarihinin geç dönemlerine damgasını vurmuş en önemli eserlerden biri kuşkusuz Begavî'nin (öl. 516/1122) *Mesâbîhu's-sünne*'sidir. Onun bu eserinde zikrettiği hadislere yönelik yaptığı taksimat muhaddisler tarafından zaman zaman tenkit edilmiştir.

Müellifin bu kısa risâlede hadisleri sıhâh ve hısân olarak ikiye ayırması ve bunun Begavî'nin taksimi olduğunu söylemesi eserin Osmanlı döneminde de tedavülde olmasıyla yakından ilgili olmalıdır.

Bunun yanında hâşiyelerde veya metinden bağımsız olarak metnin sonuna eklenen iktibaslarda özgün tanımlar yer almaktadır. Bunların içinde özellikle mürsel hadislerle ilgili olan iktibas burada zikredilebilir. Mürsel hadisin farklı cihetlerle yapılan bu tariflerinde hadis tarihindeki farklı anlamlarına değinilmiştir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Mürsel, isnadı zikredilmeyen hadis demektir.
2. Mürsel, sahabe dışında tüm isnadı zikredilen hadis demektir.
3. Mürsel, büyük tabînin Hz. Peygamber'e (sav) isnad ettiği hadistir. Abdullah b. Adî, Kays b. Ebû Hâzım (öl. 97/715 [?]) ve Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713) gibi.
4. Zührî (öl. 124/742) ve Yahya b. Saîd (öl. 143/760) gibi tabînden olan isimlerin mürselleri aslen maktudur.
5. Mürsel, neresinde olursa olsun isnadda bir râvînin düştüğü hadistir.
6. Mürsel, senedin sonunda tek râvînin düştüğü hadistir.
7. Mürsel, tâbînin veya tebe-i tâbînin sahabenin ismini zikretmeden Hz. Peygamber'e (sav) izafe ettiği hadistir.²²

db | 551

Bu tariflerde mürsel hadisin erken dönemdeki farklı anlamlarına da değinilmiş ve farklı cihetlerden bazıları aynı anlama gelebilecek tariflerine yer verilmiştir. Tarifte detaylara girilmesi meseleye ayrıntılarıyla vakıf olma anlamına da gelmektedir. Genel olarak muhtasar hadis usûlü eserlerinde ayrıntılara girilmezken bu risâlede mürsel hadisin tarihi süreçteki tüm anlamlarına değinilmesi özellikle hadis alanına ilgi duyanların sonraki dönemlerde risâleyi gündemlerine aldıklarını ve eklemeler yaptıklarını göstermektedir. Risâle metninde de geçen ve burada birinci maddede zikredilen; râvînin aradaki vasıtayı hiç zikretmediği haberin mürsel olarak tarif edilmesi rivâyet tarihinde tabînin aradaki vasıtayı (sahabi) atlayarak hadisi nakletmesi anlamında kullanılmıştır. Ancak râvînin ya da musannifin aradaki vasıtayı hiç zikretmediği haberler sonraki dönemde muallak hadis olarak tarif edilmiştir. Birgivî risâlesindeki '*senedin başındaki kopukluk muallak, sonundaki kopukluk mürseldir*'²³ tarifi hadis ıstılahlarının farklı bakış

²² Ömer Çelebi, *Risâle fî Usûli'l-hadis* (Millî Kütüphane, 5567), 20.

²³ Davud b. Muhammed Karsî, *Şerhu risâleti usûli'l-hadis li'l-imam el-Birgivi* (Amman: Ervika li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2016), 176.

açılıyla birçok tarifinin yapılmasının farklı yüzyıllardaki manalarını anlamaya katkı sunacağı kuşkusuzdur. Bu farklı tarifler bu gözle değerlendirilmelidir.

1.1.1. Risâlenin Kaynakları

Müellif risâlede kullandığı kaynakları bazen açıkça zikretmiştir. Onun bu eserinde açıkça vurgu yaptığı en önemli kaynaklar, Müzhirüddin ez-Zeydânî'nin *Mesâbîh* şerhi *el-Mefâtîh*²⁴ ile Teftazânî'nin *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavzîh*²⁵ isimli eseri ve o eser üzerine oluşan literatürdür. Bunun yanında Sirâcüddin Ömer b. İshak el-Gaznevî'nin (öl. 773/1372) *Şerhu'l-Muğni*²⁶ Zeynularab Ali b. Abdullah b. Ahmed'in *Şerhu Mesâbîhi's-sünne*²⁷ ve İbn Melek'in (öl. 821/1418'den sonra) *Şerhu'l-Vikâye*'si de kullanılan kaynaklar arasındadır. Ayrıca müellifin el-Herevî ve el-Fâzıl er-Rûmî olarak andığı müelliflerin kimliği de risâle açısından önemlidir. Müellifin *et-Telvîh* hâşiyesine atıf yaparak zikrettiği el-Fâzıl er-Rûmî sıfatı erken dönemde *et-Telvîh*'e hâşiye yazan Molla Hüsrev (öl. 885/1480), Fenârî Hasan Çelebi (öl. 891/1486) ve Kemalpaşazâde'nin (öl. 940/1534) metinleri tetkik edilerek incelenmiş, metindeki alıntının Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) torunu Fenârî Hasan Çelebi'nin *Hâşiyetü't-Telvîh* isimli eserinden iktibas edildiği tespit edilmiştir.²⁸ Ancak Herevî nisbesinin kimliği net olarak tespit edilememiştir. İlk olarak Hafîd-i Teftazânî diye tanınan Teftazânî'nin torunu Seyfeddin Ahmed b. Yahya el-Herevî (öl. 916/1510) olduğu düşünülmüş ilgili eserleri incelense de iktibas edilen yer onun metinlerinde bulunmamıştır. Bunun yanında Herevî nisbesinin yine Teftazânî'nin talebesi Muhammed b. Atâullah el-Herevî (öl. 829/1426) olma ihtimali de bulunmaktadır. Ancak eserleri tetkik edilememiştir. Fasîhu'l-Herevî olarak tanınan Muhammed b. Muhammed el-Fârisî'nin (öl. 837/1434) *Cevâhiru'l-usûl fi ilmi hadîsi'r-Rasûl* isimli eseri de yine Herevî nisbesinden dolayı incelenmiş ancak bu eserden alıntı yapıldığına dair bir veriye rastlanmamıştır.²⁹ Müellifin hadis usûlü kitaplarını

²⁴ Müzhirüddin Hüseyin b. Mahmûd Zeydânî, *el-Mefâtîh şerhu'l-Mesâbîh* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf, 2012).

²⁵ Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah Teftazani, *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavzîh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996).

²⁶ Sirâceddin Ömer b. İshak Gaznevî, *Şerhu'l-Muğni*, Câmiatü'l-Melik Suûd Kütüphanesi, 7172.

²⁷ Ali b. Abdullah Zeynularab, *Şerhu Mesâbîhi's-sünne* (Leipzig University Library, 101).

²⁸ Fenârî Hasan Çelebi, *Hâşiyetü'l-Fenârî ale't-Telvîh* (Kahire: el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1322). Fâzıl er-Rûmî'nin kimliğinin tespitinde görüşlerini bizimle paylaşan Ar. Gör. Murat Sartaş'a teşekkür ederiz.

²⁹ Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Ali Fasîhu'l-Herevî, *Cevâhiru'l-usûl fi ilmi hadîsi'r-Rasûl* (Hind: ed-Dâru's-Selefiyye, 2008).

kullanmaması yaşadığı dönemde Osmanlı merkez coğrafyasında sünnet ve haber bahislerinin fıkıh usûlü kitapları merkeze alınarak ele alındığını gösterir. Ayrıca hadis usûlü kavramına bugün yüklenen anlamın o dönemde olmayabileceği akla gelmektedir.

1. Risâlenin Tercümesi

Risâle fî Usûli'l-Hadîs

[1] Rasûlleri ve nebîleri mü'minlere müjdeleyici ve kâfirlere uyarıcı olarak gönderen âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun. Konuştuğunda kendi hevâsından konuşmayan ve konuştuğu sadece vahiy olan insanların efendisi Muhammed Mustafâ'ya salât olsun. Onun diğer nebî kardeşlerine de salât olsun. Semadaki yıldızlar gibi olan ve kendilerine iktidâ edenin hidayete erdiği ashâbına ve ailesine salât olsun.

[2] Usûlcüler ve hadisçiler Peygamberimizin (sav) sünnetini kendi istilahları ve görüşlerine göre birçok taksime tabi tutmuşlardır. Ben de görüşlerinin kolay öğrenilmesi ve anlaşılması için onların sözlerini bir araya getirdim.

[3] Usûl âlimleri şöyle demişlerdir: Sünnet, iki çeşittir. **Mürsel** ve **müsned**. Şöyle ki eğer sahâbî olmayan bir râvi Hz. Peygamberle (sav) kendi arasındaki bütün râvileri zikrederse onun haberi **müsned** olarak isimlendirilir. Şayet Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu, ya da Hz. Peygamber (sav) şöyle yaptı diyerek bütün râvileri, râvinin birini veya birçoğunu zikretmezse onun haberi **mürsel** olarak isimlendirilir.

[4] Tabii ve tebe-i tabii hadisi mürsel olarak rivayet ettiğinde, hadisin durumu ve isnad açık bir şekilde raviye açık olduğunda isnadın zikredilmesine gerek yoktur. Bu şekildeki mürsel bize göre hüccettir. Aynı zamanda İmam Malik'in (öl. 179/795) ve Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) bir görüşü bu yöndedir. Bu bize göre müsneden daha üstündür. Çünkü bir ravinin, hadisi pek çok tarikten sema etmesinden dolayı hadisin kendi nezdinde meşhur olması halinde, hadisin isnadı kendisine açık olduğu için isnadını haffeder/örter ve "Rasulullah şöyle buyurdu" diye nakleder. Nitekim Hasan el-Basrî de şöyle demiştir: "Sahabeden dört kişi bana bir hadisi naklederse ben onu mürsel olarak naklederim." Bir rivayet bana dört sahâbi vasıtasıyla gelirse bu hadisi mürsel olarak naklederim. Onun bu sözü mürselin apaçık delil olduğunu gösterir. Ayrıca hadisi tek bir kişi vasıtasıyla alması gibi râvi de hadis hakkındaki durum netleşmezse o rivayeti kimden almışsa ona isnad eder.

[5] Bu kimselerin dışındaki mürsellere gelince bu konuda âlimler ihtilaf etmişlerdir: Bazıları şöyle demiştir: Sonraki asırlarda fıkı ortaya çıktığı için sadece sika râvilerden hadis rivayetiyle meşhur olan kimselerin rivayeti kabul edilir. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin mürseli gibi.

[6] **Müsned** üç kısımdır: Birincisi; mütevatir: **Mütevâtir**, çok olmaları ve âdil olmaları yanında sayılamayacak kadar çok kişiden nakledilen ve yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan kişilerin Hz. Peygamber'e (sav) ulaşana kadar her asırda bu şartları yerine getirdiği haberlerdir. Bunun örneği, Kur'ân'ın nakli, beş vakit namaz, zekat miktarları ve bunun gibi konulardır. Bu taksim, gözle görülme gibi olan, zaruri ilim ifade eden ilme'l-yakîn derecesindedir. Onu kabul etmeyenin dinî ve dünyevî konularda Müslümanlığı tanınmaz ve ittifaikle tekfir edilir.

[7] İkincisi; meşhûr: **Meşhûr**, aslında âhâd haber olan ancak sonradan yaygınlık kazanıp yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan topluluğun naklettiği haberlerdir. Bu da sahabe ve onlardan sonraki tabiîn asrından sonraki ikinci asırda olur. Onlar yalanla itham edilmiş sika imamlardır. Onların şehadeti ve tasdikiyle mütevâtir derecesine ulaşmıştır. Hatta Cessâs (öl. 370/981) şöyle demiştir: Bu mütevâtirin kısımlarından biridir. İsbâ b. Ebân da (öl. 221/836) "Bunu inkâr edenin dalaletine hükmedilir ancak tekfir edilmez." Bu haberle Allah'ın Kitabına ziyade yapılabilir. Bu da bize göre neshtir. Mesela recm hadisi, mestler üzerine mesh etme ve yemin kefaretinin orucunu peş peşe tutmak gibi. Aslında bunlar âhâd haber olduğundan şüphe sabit olur ve ilme'l-yakîn ifade etmesi sakıt olur ve ilm-i tuma'nîne ifade eder.

[8] Üçüncüsü; haber-i vâhid: **Haber-i vâhid** bir, iki veya daha fazla kişinin naklettiği haberdır. Bunda sayıya itibar edilmez. Mütevâtir ve meşhûr haberin altındadır. Dinî ve dünyevî konularda amel edilir ve hüccettir. Allah Teâlâ'nın şu sözü gibi: {Onların her kesiminden bir tâife de olsa... Tevbe 9/122} Buradaki tâife kelimesi bir veya daha fazla kişi için kullanılır. Çünkü haber-i vâhid zann-ı gâlib ifade eder. Dolayısıyla [zann-ı gâlib olduğunda] yakînün yakîn bilgiyle gerçekleşmemesi halinde bile amel gerekir. İlim bunun hilafıdır. Çünkü ilmin elde edilmesi yakînün yakînle gerçekleşmesiyle olur. Ancak şehâdet sayısıyla sınırlandırılmıştır. Çünkü bir konudaki davada muarız onu inkâr eder ve şahit getirirse davada doğruluk öncelenir. Bu aslî şehadete muarızdır. Çünkü kişi için aslolan suçsuz olmak ve suçlamalardan uzak olmaktır.

Dolayısıyla kişinin durumunun daha kuvvetli hüccet olması için başka bir şahit gereklidir.

[9] Sonra **haber-i vâhid mutlak olarak**, Hz. Peygamber'e (sav) ya **muttasıl** olarak ya da **munkatı** olarak ulaşır. Munkatı da sûreten ve ma'nen olmak üzere ikiye ayrılır. Eğer önce sûreten muttasıl, sonra sûreten munkatı olursa buna **mürsel** denir ki bu konu daha önce geçmişti. Manen munkatı ise ikiye ayrılır: Birincisi; akıl, zabt, adalet gibi usûlde zikredilen şartlardan birini taşımamak gibi râviden kaynaklanan bir kusurdan dolayı meydana gelen munkatıdır.

[10] İkincisi ise kendisinden güçlü bir delile muarız olan veya namazda besmeleyi sesli okumak, rükuda elleri kaldırmak gibi umûmî'lbervâ niteliğinde olan hususlarda şâz olan ya da sahâbenin imam olanlarının ondan yüz çevirmesi şeklinde olan munkatıdır.

[11] Yine muhaddisler sünneti **mürsel**, **müsned**, **munkatı** ve **mu'dal** olarak da taksim etmişlerdir. Şöyle ki eğer sahâbî olmayan bir râvi Hz. Peygamber'le (sav) kendisi arasındaki bütün râvileri zikrediyorsa bu haber **müsned**dir. İki râvi arasındaki bir râviyi zikretmezse haber **munkatı** olur. Birden fazla râviyi terkederse haberi **mu'dal** olur. Aradaki vasıtayı hiç zikretmezse haberi **mürsel** olur. *Te'vîh*'te açıklandığı gibi.

[12] Aynı şekilde muhaddisler sünneti başka bir taksime daha tabi tutmuşlar ve şöyle demişlerdir: Sünnet; **merfu**, **mevkuf**, **maktudur**. **Merfu**: İster muttasıl olsun, isterse de munkatı, mu'dal veya mürsel olsun Hz. Peygamber'e (sav) söz, fiil veya takrir olarak izafe edilen haberlerdir. **Mevkuf**, aynı şekilde sahâbîye izafe edilenlerdir. **Maktu** ise aynı şekilde tabîye veya ondan sonraki tabakaya izafe edilendir. He-revî'nin aktardığı gibi.

[13] Ehl-i hadis şöyle demiştir: Hz. Peygamber'den (sav) nakledilen haberler üç kısımdır. Doğruluğu bilinenler, yalan olduğu bilinenler ve bu iki açıdan durumu bilinmeyenler.

[14] Birincisi; râvilerinin sayısı her tabakada aklen yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir meblağa erişen haber olup **mütevâtir** olarak isimlendirilir.

[15] İkincisi; kat'î delile muhalefet eden, te'vîl kabul etmeyen ya da birçok kişinin rivayet etmesi gerekli olan haberi bir kişinin nakletmesi gerek garibliği gerekse dinin aslında olan bir konu olup şöhret

bulmamış tevatür ve meşhur derecesine ulaşmamış olanlar **mevzu** olarak isimlendirilir.

[16] Üçüncüsü ise üç kısımdır: Doğru olma tarafı ağır basanlar, yalan olma tarafı ağır basanlar ve de doğru ve yalan olma bakımından iki tarafa da eşit düzeyde olanlar.

[17] Birincisi; lafzı rekaket ve bozukluktan, manası da kat'î delile muhalefet etmekten salim olan, isnadı da Hz. Peygamber'e (sav) kadar adaleti bilinen güvenilir râviler tarafından aktarılanlardır ki bu da **sa-hih ve müsned** olarak isimlendirilir.

[18] Müteahhirûn Ehl-i hadis âlimleri bu kısmı **sihâh ve hisân** olarak ikiye taksim etmişlerdir. Şöyle ki eğer Peygamberden rivayeti meşhur olan sahabiye kadar, hadisin râvileri iki veya daha fazla olursa hadis **sihâh** olarak isimlendirilir. İmam Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Cufî el-Buhârî (öl. 256/870) ve İmam Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccac'ın (öl. 261/875) kitaplarında naklettikleri hadisler gibi.

556 | db

[19] Hadisin râvileri, eğer rivayetiyle meşhur sahabiye kadar her tabakada veya bazı tabakalarda ferd olurlarsa bu hadisler **hisân** olarak isimlendirilir. İmam Ebû Davud Süleyman b. Eşas es-Sicistânî (öl. 275/889), İmam Ebu Abdurrahman Ahmed b. Ali en-Nesâî (öl. 303/915), İmam Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid b. Mace el-Kazvîni (öl. 273/887), İmam Ebu İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî (öl. 279/892) ve Ebu Abdullah Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî es-Semerikandî'nin (öl. 255/869) kitaplarında naklettiği hadisler gibi. Bu taksim İmam Begavî'nin *Mesâbîh*'teki taksimine göredir. Sihâh olanlar zannı tekid etmesinden [doğruluk tarafı daha ağır basmasından dolayı] tearuz halinde hisân olanlara tercih edilir.

[20] Bu taksim de yine kendi içinde iki kısma ayrılır. Şöyle ki; eğer hadis, huffâzın tedvin ettiklerinden ve kendi aralarında yaygınlık kazananlardan ise **meşhur** olarak isimlendirilir.

[21] Tek bir hafız nakletmede infirad eder ve başkası da zikretmetse **garib** olarak isimlendirilir. **Garib** aynı şekilde bir tabiînin Hz. Peygamber'den hadis rivayet etmekle meşhur olmayan bir sahabiden naklettiği haber olarak da isimlendirilmiştir.

[22] İkincisi ise lafzında rekaket veya bozukluk ve ıslahı mümkün olmayan veya manasında bir âyete, mütevatir habere veya icmaya muhalefet olan haberlerdir ki bunlar **sakîm** olarak isimlendirilir.

[23] Bir râvisinde kusur ve töhmet olursa **zayıf ve münker** olarak isimlendirilir. Buna bazen sakîm de denilir.

[24] Üçüncüsü ise doğru ve yalan olması eşit düzeyde olanlardır; bunlar da metninde **illet**, râvilerinde açık bir kusur bulunmayan fakat râvilerinden bazılarının kendisinin veya vasfının bilinmediği haberlerdir.

[25] Birincisi: Eğer bilinmeyen râvi, sahâbi ise hadis **mürsel** olarak isimlendirilir. Sahâbi dışındaki râvi bilinmiyorsa **munkatı** olarak isimlendirilir. İkisi de bilinmiyorsa **mu'dal** olarak isimlendirilir.

[26] İkincisi: Râvilerinin adaletinin bilinmediği haberlerdir ki **meçhul** olarak isimlendirilir. Munkatı ve mu'dalla istidlal edilmez. Mürsel ve meçhulde ise ihtilaf vardır.

[27] Yine ehl-i hadis sünneti **muhtasar** ve **mustaksa** olarak ikiye taksim etmişlerdir. **Muhtasar**, hadisin bir kısmının rivayet edildiği bir kısmının da rivayet edilmediği haberlerdir. **Mustaksa** ise hiçbir şeyi bırakmaksızın tamamının rivayet edildiği haberlerdir.

[28] **Müdreç** hadis ise kendisine sahâbî veya tâbî'nin sözü karışan, dinleyenin de bunu hadisten zannettiği lafızlar olan haberlerdir. Sahâbî veya tâbî sözünün Hz. Peygamber'in (sav) sözünden bu hadisi o râviden başka bir râvinin nakletmesiyle ayrılabilir. O şöyle der: Bana bu hadisi kendisinden naklettiğim falan kişi 'bu lafız benim sözümdür' diye nakletti. Ancak bir râvi bir hadisi nakleder ve bu hadisi başka bir râvi de nakleder birinin hadisinde diğerinin hadisinde bulunmayan bir lafız bulunursa ve Hz. Peygamber'den (sav) nakledilen hadislerin lafızları arasında birçok ihtilaf vaki olursa burada ancak açık bir delille bu hadis **müdreç** denilir. Allah'ın yardımı ve muvafakatıyla Safer ayının sonlarında bin iki senesinde tamamlanmıştır.

db | 557

Sonuç

Bu risâle, sünnet ve hadis konusunda Osmanlı âlimlerinin düşünce yapısı ve kaynaklarını gösteren önemli metinlerden bir tanesidir. Özellikle XVII. yüzyıldan önce yazılması itibarıyla hadis usûlü alanında Osmanlı döneminin en erken metinlerindedir. Hatta Birgivî'nin *Risâle fî usûli'l-hadis*'inin XVIII. yüzyıl öncesinde bir nüshasının henüz tespit edilememiş olması dikkate alındığında bir Osmanlı âliminin telifi olması açısından nispeten erken sayılabilecek bir dönemde Osmanlı âlimleri arasında hadis usûlü alanına dair tedavülde olan en önemli metinlerden biri olarak değerlendirilebilir. İstinsah tarihi

bilinen en erken tarihli (1002/1593) ve en geç tarihli (1282/1865) nüshalar dikkate alındığında risâlenin yazıldıktan sonra tedavülde kaldığını söylemek de mümkündür.

Osmanlı dönemi hadis usûlü yazıcılığı ve medreselerde hadis tedrisi gibi konularda yapılacak çalışmalarda değerlendirilmesi gereken bir metindir. Hicaz'da İbrahim el-Kûrânî, Abdullah b. Salim el-Basrî gibi âlimlerle irtibat kuran Osmanlı âlimleri hadis usûlüne dair risâlelerini genellikle XVIII. yüzyıldan sonra kaleme almışlardır. Bu dönemdeki temel metinler ise *Nuhbe* ve şerhleridir. Ancak Ömer Çelebi'nin yazdığı bu risâle daha çok fıkıh usûlü merkeze alınarak ve Hanefî bakış açısıyla kaleme alınmıştır. Bu aynı zamanda Osmanlı âlimlerinin hadis ıstılahlarına dair bilgiyi alarak bunu fıkıh usûlü bakış açısından değerlendirdiklerini göstermektedir. Zira Ömer Çelebi de *Mesabih* şerhi *Mefâtih*'ten hadis ıstılahlarının tariflerini aktarmış ancak bununla yetinmeyip bu ıstılahları *Telvîh*'in özellikle haber ve sünnetle ilgili bölümlerindeki bilgileri esas alarak açıklamıştır. Dolayısıyla risâle hadis usûlü ile fıkıh usûlünün mezcedilerek Hanefî bakış açısıyla kaleme alındığı bir hadis usûlü metni olarak değerlendirilebilir.

558 | db

Çalışmayla daha önce hatalı bir şekilde Molla Yegan'a nispet edilerek yayımlanmış risâlenin müellifinin Ömer Çelebi olduğu tespit edilmiş ve Osmanlı dönemindeki konumu gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca risâlenin ilk tahkikiindeki okuma ve imla hataları mümkün mertebe giderilmiştir. Risâle nüshalarının bazılarında bulunan hâşiyeler genellikle bir yerden iktibas edilmiş gibi birbirinin aynısıdır. Ancak bazı nüshalar bu hâşiyelerin tamamına yakınını içermekteyken bazılarında daha az hâşiyeye bulunur. Bu hâşiyelerde "minhu" gibi müellife aidiyetini gösteren bir ifade yer almadığı için müellifle ilişkilendirilememiştir. Ancak bir yeknesaklık içermesi hâşiyelerin müellifle irtibatlı olabileceğini de akla getirmektedir.

Vurgulanması gereken bir diğer konu da *Nuhbetü'l-fiker* sonrası İbn Hacer'in etkisi altına giren hadis usûlü alanında onun etkisinin görülmediği Osmanlı'nın kendine has ilmî düşüncesiyle yazılmış bir hadis usûlü metniyle karşı karşıya oluşumuzdur. Bu risâle XII/XVIII. yüzyıldan önce Osmanlı'da hadis usûlünün mahiyeti konusunda yeni bakış açıları geliştirilmesini elzem kılmaktadır. Başta *et-Telvîh* hâşiyeleri olmak üzere fıkıh usûlü sahasında yazılan eserlerin sünnet bahislerinin hadis ilimleri ve hadis ıstılahları konusundaki yorumları ve bunun kaynakları erken dönem Osmanlı'da hadis ilminin konumunu daha da anlaşılır kılacaktır. Zira XII/XVIII. yüzyıldan önceki dönemde

yazılanlar Hicaz/Şam/Kâhire ekseninden daha az etkilenmiş görüntüsüyle Osmanlı'nın kendine has düşüncesini daha net aksettirir niteliktedir. XII/XVIII. yüzyıldan önce *ez-Zeydânî'nin Mesâbih* şerhinin mukaddimesindeki hadis usûlü metni, Kastallânî ve Aynî'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhlerinin mukaddimelerindeki hadis usûlü konularını ele alan metinler gündemdeyken sonraki dönemlerde *Nuhbe'nin* etkisi artmıştır. Dolayısıyla Osmanlı dönemi hadis usûlü tedrisi gündeme getirilirken özellikle erken dönemde *Nuhbe'nin* etkisinden ve okunurluğundan bahsetmek eldeki veriler ışığında şimdilik mümkün görünmemektedir. Osmanlı döneminin tümüyle ilgili genel değerlendirmelerden ziyade farklı yüzyılları farklı düşüncelerle tefrik ederek anlamak gerekliliği önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Altuntaş, Mustafa Celil. "Risâle fi Usûli'l-Hadis'in İmam Birgivi'ye Aidiyeti". Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi. 2/651-667. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Atai, Nev'izade Ataullah Efendi. Hadaikü'l-hakaik fi tekmileti's-Şekaik. 1 c.'de 1-2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1268.
- Aydın, Osman. "Anadolu Coğrafyasında Hadis Usûlü Çalışmaları: Molla Yegân ve Risâletü Usûli'l-Hadis". Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 44 (2018), 143-165.
- Beyler, Muhammet. "Kemalpaşazâde'nin Hadis İstihlâlarına Dair Risalesi: Tahkik, Tercüme ve Tahlil". Osmanlı'da İlm-i Hadis. 453-494. İstanbul: İsar Yayınları, 2020.
- Fasîhu'l-Herevî, Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Ali. Cevâhiru'l-usûl fi ilmi hadîsi'r-Rasûl. Hind: ed-Dâru's-Selefiyye, 2008.
- Fenârî Hasan Çelebi. Hâşiyetü'l-Fenârî ale't-Telvîh. Kahire: el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1322.
- Gaznevî, Sirâceddîn Ömer b. İshak. Şerhu'l-Muğni. Câmîatü'l-Melik Suûd Kütüphanesi, 7172.
- Hatiboğlu, İbrahim, "Molla Yegân ve Risâle fi Usûli'l-Hadis 'alâ Tarihi ehli'l-Hadis ve'l-Usuliyin". Hadis Tetkikleri Dergisi. 19 (2021), 373-381.
- Karsi, Davud b. Muhammed. Şerhu risâleti usûli'l-hadis li'l-imam el-Birgivi. Amman: Ervika li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2016.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Milli Kütüphane, 5567.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Milli Kütüphane, 4181.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulu Camii, 3521.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1026.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3782.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 3824.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Manisa Akhisar Zeynelzade İlçe Halk Kütüphanesi, 1403.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Adana İl Halk Kütüphanesi, 1141.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 2204.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 96.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 7675.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3670.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, 2811.
- Ömer Çelebi. Risâle fi Usûli'l-hadis. Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 15.
- Özen, Şükrü. "Teftazânî". TDV İslam Ansiklopedisi. Erişim 20 Eylül 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/teftazani>

Teftazani, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah. Şerhü't-Telviḥ ale't-Tavziḥ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
Zeydâni, Müzhiruddîn Hüseyin b. Mahmûd. el-Mefâtiḥ şerhu'l-Mesâbiḥ. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf, 2012.
Zeynûlarab, Ali b. Abdullah. Şerhu Mesâbiḥi's-sünne. Leipzig University Library, 101.

1. Risâlenin Tahkiki

رسالة في أصول الحديث

بسم الله الرحمن الرحيم

[١] الحمد لله ربِّ العالمين، مرسل الأنبياء والمرسلين، ليكونوا مبشرين للمؤمنين، ومنذرين لقوم كافرين. والصلاة على سيّد الورى، محمد المصطفى، الذي ما ينطق عن الهوى، إن هو إلا وحيّ يوحى، وعلى إخوته من سائر الأنبياء، وعلى آله وأصحابه الذين كالنُجوم في السماء من اقتداهم فقد اهتدى.

560 | db

[٢] وبعد: لما قسّم الأصوليون³⁰ وأهل الحديث سنّة المصطفى صلى الله عليه وسلم بتقسيماتٍ شتى على حسب رأيهم واصطلاحهم، أردتُ أن أجمع من كلامهم ما يسهل ضبط أقوالهم.

³⁰(١): "أهل الأصول".

[٣] قال الأصوليون: السنة³¹ نوعان: مرسل³² ومسنند³³، لأنه إن ذكر الراوي الذي ليس بصحابي جميع الوسائط التي بينه وبين النبي عليه السلام فخير: مسند³⁴. "وإن لم يذكرها وقال: "قال رسول الله" أو قال: "فعل رسول الله" بحذف الوسائط أو بحذف الوسائط" فخير: مرسل³⁵.

[٤] فالمرسل³⁶ من التابعي وتبع التابعي محمول على أنه وضع له الأمر، واستبان له الإسناد، فلا يحتاج إلى ذكره، وهو حجة عندنا، وهو مذهب مالك، وإحدى الروايتين عن أحمد. وهو فوق المسند³⁷ عندنا،³⁸ لأنه³⁹ من اشتهر عنده الحديث⁴⁰ بأن سمعه

³¹ هكذا في م: السنة: يطلق على قول رسول الله عليه سلم وفعله. والحديث مختص بقوله عليه سلام. قوله نوعان: مسند ومرسل هذا التقسيم إما يستقيم على رأي الأصوليين، فإنهم يجعلون ما سوى المسند مرسلًا، وأما على رأي المحدثين فأنواع السنة أكثر من ذلك، فإنهم يجعلون غير المسند مرسلًا ومنقطعًا ومعضلاً. انظر: [سراج الدين عمر بن إسحاق الغزوي، شرح المغني، المغني (مكتبة جامعة الملك سعود، ٧١٧٢) ١٤٦].

فإن قيل: لما كان المرسل عندهم فوق المسند كان ينبغي أن يجوز النسخ به أي: الزيادة على الكتاب كما يجوز بالحبر المشهور. قلنا: هذا نوع مزية تثبت للمرسل بالاجتهاد والرأي، فلم يجر النسخ بمثله بخلاف رجحان المشهور، فإنه ثابت لمعنى فيه وهو قوة الاتصال، والحديث إما صار حجة بالاتصال وهو أقوى من المرسل. [سراج الدين الغزوي، شرح المغني، ١٤٦].

³² (أ) و(م): فالمرسل قد يكون من الصحابي بأن لا يسمع الحديث الذي رواه عن النبي صلى الله عليه وسلم بل من صحابي آخر وهو مقبول باتفاق الصحابة رضي الله عنهم أجمعين، فإنهم اتفقوا على قبول روايات ابن عباس رضي الله عنهما مع أنه لم يسمع حديثاً من النبي صلى الله عليه وسلم إلا أربعة أحاديث لصغر سنه، كما ذكره الغزالي، أو بضعة عشر حديثاً كما ذكره شمس الأئمة السرخسي. وما رواه ابن عباس رضي الله عنهما عن النبي صلى الله عليه وسلم ألف وستمائة وستون حديثاً. [سراج الدين الغزوي، شرح المغني، ١٤٧].

³³ (أ) و(م): الإسناد: أن يقول الراوي: "حدثنا فلان عن فلان عن النبي صلى الله عليه وسلم".
³⁴ (ق) و(أ) و(م): قوله فخير مسند: الإسناد، وهو شيء عظيم القدر عند أصحاب الحديث. قال عبد الله بن المبارك: "لولا الإسناد لقال من شاء ما شاء". وجه ذكر الإسناد أن يقول الراوي: "حدثنا فلان عن فلان عن رسول الله عليه السلام" [مظهر الدين الزيداني، معرفة أنواع علم الحديث، (مكتبة السليمانية راغب باشا، رقم: ٣٧٥) ١٢٥، مظهر الدين الزيداني، الفتاوى في شرح المصابيح (الكويت: وزارة الأوقاف، ٢٠١٢) ٥/١].

(ر) و(أ) و(م): إن كل حديث إسناداً أعلى فهو أقوى وبالقبول أخرى، وعلو الإسناد قد يكون بقلة عدد الراوي، وكل حديث كان بين راويه وبين النبي عليه سلام اثنان فهو أعلى من حديث كان بين راويه وبين النبي عليه سلام ثلاثة رواة، إذا كان رواهما متساويين في جميع الوجوه، وقد يكون علو الإسناد بشهرة الراوي بعلم الحديث أو بالعلم مطلقاً والاجتهاد أو بقوة الحفظ (كأبي هريرة رضي الله عنه) أخذ في شروح الأحاديث. [مظهر الدين الزيداني، الفتاوى، ٥/١].
³⁵ (ق): الإرسال عدم الإسناد وهو أن يقول الراوي: "قال رسول الله عليه السلام" "حدثنا عن فلان عن رسول الله صلى الله عليه وسلم". [الفتاوى، شرح

التملويح على التوضيح (بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٩٦) ٥/٢].

³⁶ (م): لما كان مرسل الصحابي مقبولاً بالاتفاق لم يدخلوه في المرسل الذي اختلفوا في حكمه. في نسخة (ق) فمرسل الصحابة مقبول عندنا بالإجماع ويحمل على السماع. ومرسل القرن الثاني والثالث لا يقبل عند الشافعي، ويقبل عندنا وعند مالك. وهو فوق المسند، لأن الصحابة أرسلوا وقال البراء كل ما تحدثه سمعناه من رسول الله صلى الله عليه وسلم وإنما حدثنا عنه لكننا لا نكذب. [الفتاوى، شرح التملويح، ١٥/٢].

³⁷ (س): "الإسناد".

³⁸ (أ): أي: فوق المسند الذي ليس متواتراً ولا مشهوراً.

³⁹ (أ): "لا".

⁴⁰ (ر): "حديث" بغير زيادة الألف واللام.

بطرق⁴¹ صحيحة طوى الإسناد للوضوح عنده، وقال: "قال رسول الله" حتى قال الحسن البصري رضي الله [عنه]: "إذا اجتمع أربعة من الصحابة⁴² لي أرسلته إرسالاً" فدل كلامه على أن الإرسال دليل الوضوح، وعلى أن الراوي⁴³ إذا لم يتضح الأمر عنده⁴⁴ بأن سمعه واحد فأسنده إليه ليتحملة ما تحمله عنه.⁴⁵

[٥] وأما مراسيل⁴⁶ من دون هؤلاء، فقد اختلف فيها، فقال بعضهم: لا تقبل لظهور الفسق في هذه القرون⁴⁷ إلا من اشتهر أنه لا يروي الحديث⁴⁸ إلا عن ثقة. مثل: إرسال محمد بن الحسن رحمه الله.

[٦] والمسند ثلاثة أقسام: أحدها⁴⁹: المتواتر⁵⁰، وهو⁵¹: ما يرويه قوم لا يحصى عددهم⁵²، ولا يتوهم تواطؤهم على الكذب⁵³، لكثرتهم وعدالتهم⁵⁴، ويدوم هذا الحد

41 (ر): "طريق".

42 (أ): "الصحابي".

43 ساقطة من (أ) و(س).

44 (أ) و(س): "عند الراوي".

45 (ر): بأن بلغه من واحد أو من حكمه أسنده إليه ما تحمل عليه.

46 أي: التابع وتبع التابع بل: مراسيل تبع تبع التابع بكذا. وكلمة "مراسيل" ساقطة من نسخة (س).

47 ساقطة من (أ) و(س). وفي نسخة (م): في هذا القرون، قال النبي صلى الله عليه وسلم: "خير القرون قرني الذي أنا فيهم ثم الذين يلونهم ثم الذين يلونهم ثم يقشرو الكذب" فالقرن الأول: الصحابة، والقرن الثاني: التابعون، والقرن الثالث: تبع التابعين، وفي زمان تبع تبع التابعين ظهر الفسق والخلاف. [الفتاوي،

شرح التلويح، ١١/٢].

48 (أ) و(س): "لا يرويه".

49 (س): "الأول".

50 المتواتر على صيغة اسم المفعول، ويجوز على صيغة اسم الفاعل. وقد قيل في نسخة (ق): كل متواتر مشهور من غير عكس. [ابن حجر العسقلاني، نزهة النظر في توضيح نخبة الفكر، ٣٩].

51 (م): المتواتر لا بد أن يكون مستندا إلى الحسن سمعا وغيره حتى لو اتفق أهل إقليم على مسألة عقلية لم يحصل لنا اليقين حتى يقوم البرهان. [الفتاوي، شرح التلويح، ٤/٢].

52 أي: لا يحصى عددهم عادة لكثرتهم ما لا يمكن احصاؤه فإنه ليس بشرط. [سراج الدين الغزنوي، شرح المعني، ١٤٧].

53 (م): لاّ الخبز لا يخلو من أن يكون رواه في كل عصر قوما لا يتهم تواطؤهم على الكذب أو يصير كذلك بعد القرن الأول أو لا يصير بل رواه آحاد في جميع الأعصار، الأول: متواتر والثاني: خير مشهور، والثالث: خير الواحد. [سراج الدين الغزنوي، شرح المعني، ١٤٧].

54 (م): العدالة شرط في المتواتر الذي هو من أمور الديانة وليست لمطلق المتواتر عند الجمهور، وحجتهم أنّ أهل بلدة إن كانوا على كفر وأخبروا بموت ملكهم يحصل العلم بخبرهم مع كفرهم.

في كل عهد إلى أن يتَّصل برسول الله عليه السلام، وذلك مثل: ⁵⁵ نقل القرآن والصلوات الخمس وأعداد الركعات ومقادير الزكوة وما أشبه ذلك.

وهذا القسم ⁵⁶ يوجب علم اليقين بمنزلة العيان ⁵⁷ علمًا ضروريًا، ومن أنكره لم يَعْرِفْ دينه ودينه ويكفر بالاتفاق. ⁵⁸

[٧] وثانيها: ⁵⁹ المشهور ⁶⁰، وهو: ما كان من الآحاد في الأصل، ثم انتشر ⁶¹ فصار ينقله قومٌ لا يتوهم ⁶² تواطؤهم على الكذب، وهم القرن الثاني بعد الصحابة ⁶³ رضي الله ومن بعدهم ⁶⁴، وأولئك ⁶⁵ قوم ثقات ⁶⁶ أئمة لا يتهمون ⁶⁷ بالكذب، فصار بشهادتهم وتصديقهم بمنزلة المتواتر، حتى قال الجصاص: "أنه أحد قسمي المتواتر".

⁵⁵ (م): إذا كان المراد من السنة ما صدر عن النبي صلى الله عليه وسلم غير القرآن من قول أو فعل أو تقرير لم يكن نقل القرآن من السنة المتواتر إلا على قول من قالوا المنصف بالتواتر أولاً هو النقل لا المنقول [١]: إلا أن يراد بما نقل عن النبي صلى الله عليه وسلم مطلقاً ولذلك قال الفاضل الرومي في حاشية التلويح. وأعلم أن ابن الصلاح ذكر أن أمثال المتواتر على التفسير المذكور تعذر وجوده في الحديث إلا أن يدعى ذلك في حديث "من كذب علي فليتبوأ مقعده من النار" وبعضهم ادعى عدمه، انتهى كلامه. [الفناري حسن جلي، حاشية التلويح، ٢/٢٤٣] وإنما قال تعذر وجوده في الحديث لأن المتواتر على التفسير المذكور وجد في فعله عليه السلام كأعداد الركعات [١]: والصلوات الخمس]. وأما إذا كان المراد بالسنة ما نقل عن النبي صلى الله عليه وسلم مطلقاً فلا يحتاج حينئذ إلى التأويل في تطبيق المثال.

⁵⁶ (١) و(س): "وأنه" مكان "هذا القسم"

⁵⁷ ساقطة من (١) و(س).

⁵⁸ ساقطة من (١) و(س).

⁵⁹ (١) و(س): "والثاني"

⁶⁰ (م) و(١): أي: المشهور، هو: الحديث الذي يرويه عن النبي صلى الله عليه وسلم واحد وفي حكم الواحد، لأن خير الاثنين والثلاثة فصاعداً ما لم يبلغ درجة التواتر يكون من خير الواحد.

⁶¹ (م): أي: اشتهر في القرن الثاني ومن بعدهم حتى روته جماعة في كل عصر بعد القرن الأول ولا يتصور تواطؤهم على الكذب.

⁶² (١) و(س): "لا يتصور"

⁶³ (١) و(س): سقطت "بعد الصحابة"

⁶⁴ إذا روى ثلاثة من الصحابة رضي الله عنهم حديثاً واحداً وروى في القرن الثاني والثالث والرابع فمن بعدهم هذا الحديث جماعة لا يتصور تواطؤهم على الكذب لقال في هذا الحديث كان من الآحاد إلا على بينة. تلويح.

⁶⁵ (١) و(س): "ذلك"

⁶⁶ (١): "ثقة"

⁶⁷ (م): لانه وقعت شهادة النبي صلى الله عليه وسلم في حق التابعين وتبع التابعين بالخبرية فعبثوا وروايتهم يفيد علم الظمأنية.

وقال عيسى بن أبان: "يُضَلَّلُ⁶⁸ جاحدُه ولا يكفر"⁶⁹ وصحت⁷⁰ به الزيادة⁷¹ على كتاب الله تعالى، وهي⁷² نسخ عندنا، وذلك مثل: حديث الرجم،⁷³ والمسح على الخفين،⁷⁴ والتتابع في صيام كفارة اليمين، وهو لما كان من الآحاد في الأصل، ثبت به شبهة، سقط بها علم اليقين، وأفاد⁷⁵ علم الطمأنينة.⁷⁶

[٨] وثالثها:⁷⁷ خبر الواحد، وهو: الذي يرويه الواحد⁷⁸ أو الاثنان فصاعدا، لا عبرة للعدد فيه⁷⁹ بعد أن يكون دون المشهور والمتواتر، وهو حجة للعمل به في الدين والدنيا، لقوله تعالى: {فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ⁸⁰} وهو⁸¹ اسم للواحد

⁶⁸ في نسخة (ر): "يضل"

⁶⁹ (أ) و (س): بزيادة "وهو الصحيح عندنا"

⁷⁰ (ر): "فصحت".

⁷¹ (م): والزيادة على الكتاب نسخ أخص من مطلق النسخ، ومطلق النسخ أن يزيل شيئا ويخلفه غيره وإنه بيان محض لمدة الحكم المطلق الذي ظاهره البقاء، فكان تبديلا في حقنا وبيننا في حق صاحب الشرع. أخذ من كتب الأصول.

⁷² (ر): "وهو"

⁷³ أنظر: محمد بن إسماعيل البخاري، الجامع الصحيح، كتاب الطلاق، ١١، رقم، ٥٢٧١، مسلم بن الحجاج القشيري، الجامع الصحيح، كتاب الطهارة، رقم: ٧٥، أبو داود، السنن، كتاب الحدود، ٢٤، رقم: ٤٤٢١.

⁷⁴ أنظر: البخاري، الجامع الصحيح، كتاب الوضوء، ٤٨، رقم: ٢٠٢، مسلم، الجامع الصحيح، كتاب الحدود، رقم: ٢٣، أبو داود، السنن، كتاب الطهارة، ٥٩، رقم: ١٥٤، محمد بن عيسى الترمذي، الجامع الكبير، كتاب الطهارة، ٧٠، رقم: ٩٣، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي، السنن، كتاب الطهارة، ٩٦، رقم: ١٢٢.

⁷⁵ (م): وإعلم: أن العلماء يستعملون العلم القطعي في معنيين: أحدهما: ما يقطع الاحتمال أصلا كالحكم والمتواتر. والثاني: ما يقطع الاحتمال الناشئ عن دليل كالظاهر والنص والخبر المشهور مثلا فالأول: يسمونه علم اليقين، والثاني: علم الطمأنينة. [الفتاوي، شرح التلويح، ١/٢٤٨].

⁷⁶ (م): والطمأنينة: زيادة توطئ وتسكرين وتحصيل للنفس على ما أدركته، فإن كان المدرك يقينا فاطمئنا بما زيادة اليقين وكماله، كما يحصل للمتيقن بوجود مكة بعد ما شاهدها واليه الإشارة بقوله تعالى: "ولكن ليطمئن قلبي" البقرة: ٢/٢٦٠. وإن كان ظنيا فاطمئنا بما رجحان جانب الظن، بحيث يكاد يدخل في حد اليقين. وهو المراد ههنا. وحاصله: سكون النفس عن الاضطراب بشبهة الا عند ملاحظة كونه آحاد الأصل. فلنتواتر لا شبهة في اتصاله صورة ولا معنى، وخبر الواحد في اتصاله شبهة صورة وهو ظاهر ومعنى حيث لا تتلقاه الأمة بالقبول. والمشهور في اتصاله شبهة صورة لكونه آحاد الأصل لا معنى، لأن الأمة قد تلقته بالقبول، فأما حكما دون اليقين وفوق أصل الظن. [الفتاوي، شرح التلويح، ٤/٢].

(ق): وهو علم تظمن به النفس تظنه يقينا، لكن لو تأمل حق التأمل علم أنه ليس يقين، كما إذا رأى قوما جلسوا للمأتم يقع له العلم عن غفلة عن التأمل لأنه يمكن المواضع بناء على أنه آحاد الأصل، وإنما يوجب أي: الخبر المشهور. (ذلك أي: علم طمأنينة القلب لأنه وإن كان في الأصل خبر واحد لكن أصحاب الرسول عليهم السلام تنزهوا عن وضمة الكذب، ثم بعد ذلك دخل في حد التواتر فأوجب ما ذكرنا. [الفتاوي، شرح التلويح، ٤/٢].

⁷⁷ (أ) و (س): "والثالث".

⁷⁸ (أ): إنما ذكر مسندا للا يتوهم عن ظاهر إضافة الخبر إلى الواحد. إن خبر الاثنان والثلاثة والأربعة لا يكون من قبل خبر الواحد، فإن الصحيح أن تعداد المخبرين لا يجرح الخبر عن كونه خبرا واحدا ما لم يبلغ درجة الاشتهار والتواتر. سراج الدين الغزوي، شرح المغني، ١٤٩.

⁷⁹ (أ) و (س): سقطت "لا عبرة للعدد فيه".

⁸⁰ التوبة ٩/١٢٢.

⁸¹ (أ) و (س): "وهي".

فصاعدا، ولأنّ خبر الواحد يُفيد غلبة الظن، وإنما توجب العمل⁸² بعدم⁸³ توقّفه على اليقين ليقين. بخلاف العلم فإنّ حصوله موقوف على اليقين بيقين⁸⁴، والشهادة إنّما اختصت بالعدد لأنّ الدعوى يعارضها الإنكار، فإذا أتى بشاهد فقد ترجّح جهة الصدق، لكن عارضه⁸⁵ شهادة الأصل، فإنّ الذّم خلقت في الأصل بريئة⁸⁶ وعن الحقوق عريّة فلا بد من شاهد آخر ليكون شغلها⁸⁷ بحجة قوية.

ثمّ خبر الواحد مطلقا: ⁸⁸ إما أن يكون متصلا إلى النبي صلى الله عليه وسلم، أو منقطعا.

[٩] والمنقطع⁸⁹: إما أن يكون منقطعا صورةً أو منقطعا معنى وإن كان متصلا صورةً، ثمّ المنقطع صورة وهو المرسل⁹⁰ وقد مرّ بحثه، والمنقطع معنى على نوعين: أحدهما: منقطع لنقصان في الراوي بفوات شرطه⁹¹ من شرائطه التي ذكرت في الأصول من العدالة⁹² والضبط والعقل.

⁸² (م): جواب عما يقال لو كان خبر الواحد حجة موجبة للعمل به لكان ينبغي أن يجيب على القاضي قبول خبر الشاهد الواحد ولا يشترط فيها العدد. سراج الدين.

⁸³ (أ): "العدم".

⁸⁴ سقطت من (ر): هذه جملة " بخلاف العلم فإنّ حصوله موقوف على اليقين بيقين".

⁸⁵ من كلمة "الإنكار" إلى ههنا سقطت من نسخة (ر)

⁸⁶ (أ): "بريئة"

⁸⁷ (م): ليكون شغل الذمة الفارغة عن الحقوق بحجة قوية.

⁸⁸ (م): سواء كان متصلا أو منفصلا صورة ومعنى.

⁸⁹ قد ورد في (ر) هكذا: "المنقطع إمّا أن يكون منقطعا صورة وهو المرسل وقد مرّ بحثه، أو منقطعا معنى وإن كان متصلا صورة وهو علة نوعين"

⁹⁰ (م): والمرسل الذي قبلته الأمة وعملوا به منقطعا صورة، وفي انقطاعه معنى شبيهة، بل اتصاله معنى مظنون، والمرسل الذي لم يقبلوه منقطع صورة ومعنى معا.

⁹¹ (أ) و(س): "شرط" بغير "ها"

⁹² (أ) و(س): بزيادة كلمة "والإسلام"

[١٠] وثانيها: ⁹³ منقطع بمعارضة دليل قوي ⁹⁴ منه أو بكونه شاذًا فيما يعم به البلوى، كحديث الجهر بالتسمية، ورفع اليدين في الركوع، أو بإعراض ⁹⁵ الأئمة من الصحابة عنه. ⁹⁶

[١١] قسم المحدثون السنة إلى مرسل، ومسند، ومنقطع، ومعضل. لأنه إن ذكر الراوي الذي ليس بصحابي جميع الوسائط ⁹⁷ التي بينه وبين النبي عليه السلام فالخبر: مسند. ⁹⁸ وإن ترك واسطة واحدة بين الراويين ⁹⁹: فمنقطع. وإن ترك واسطة فوق الواحد: فمعضل. وإن لم يذكر الواسطة أصلاً: فمرسل ¹⁰⁰. كذا في التلويح. ¹⁰¹

⁹³ (أ): "ثانيهما"

⁹⁴ (أ) و(س): "أقوى"

⁹⁵ (م): أي: فيما تمس إليه الحاجة في عموم الأحوال لكافة الناس فإنه دليل انقطاعه وذلك لأن العامة حكم باستفاضة نقل ما يعم به البلوى، لأن الدواعي متوفرة على نقله لمساس الحاجة إليه لعموم الناس وانفراد الواحد بنقله دل على انقطاعه. سراج الدين. وفي نسخة (ق) و(م) قوله بإعراض: فإن الصحابة رضي الله عنهم وهم الأصول في نقل الدين والدنيا كما أعرضوا عن حديث علم أنه غير صحيح وإلا لما أعرضوا كلهم.

⁹⁶ وقد تمت (ش): بهذه العبارة.

⁹⁷ (م): وإنما قيد به لأن رواية الصحابة مسند في الأكثر وفي حكم المسند كما مر تفصيله. وفي نسخة (ق) سواء كان من القرن الثاني أو الثالث ودونهما

⁹⁸ (ق): كما في قول أهل الحديث هذا حديث مسند هو مرفوع صحابي بسند ظاهره الاتصال. ابن حجر، نزهة النظر، ١٤٥.

⁹⁹ (س): "بين الراويين".

¹⁰⁰ (م): علم من هذا التقسيم أن المرسل هو الحديث الذي لم يذكر اسناده أصلاً، هذا اصطلاح بعض المحدثين، وأما عند بعضهم: فالمرسل هو الحديث الذي ذكر إسناده سوى الصحابة كما سيأتي من المرسل هو الحديث الذي يذكر راويه رواة الحديث إلى التابعي من غير ذكر الصحابي، واستعمال المرسل في هذا المعنى كثير. وقال بعضهم: المشهور عند أصحاب الحديث المرسل هو الحديث الذي رفعه إلى النبي صلى الله عليه وسلم التابعي الكبير كعبد الله بن عدي وقيس بن أبي حازم وسعيد بن مسيب، وأما ما رفعه التابعي الصغير كالثوري ويحيى بن سعيد فإنه لا يسمى مرسلًا بل مقطوعًا، وقال بعضهم: المرسل ما سقط راو واحد من إسناده من أي موضع كان. وقيل: المرسل ما سقط راويه واحد في آخر إسناده، وهذا المعنى راجع إلى المعنى الثاني إذا لم يكن المراد بالآخر من يتصل الراوي. وقيل: المرسل: ما أسنده التابعي وتبع التابعي إلى النبي صلى الله عليه وسلم من غير ان يذكر الصحابي، والفرق بين التفسير الأخير والأول أن الراوي مقيد في الأخير بكون تابعيًا أو تبع التابعي بخلاف الأول، والفرق بين الأخير وبين التفسير الثاني ذكر الصحابي فقط وأن الراوي في مطلق في التفسير الأول بخلاف الأخير والفرق بين غيرها واضح.

¹⁰¹ التفتازاني، شرح التلويح، ١٢/٢.

[١٢] وقسموا¹⁰² السنة أيضا¹⁰³ بتقسيم آخر، فقالوا: السنة¹⁰⁴ إما مرفوع أو موقوف أو مقطوع.¹⁰⁵ فالمرفوع: ¹⁰⁶ "ما أضيف إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم خاصة قولاً أو ¹⁰⁷ فعلاً أو تقريراً متصلًا كان أو منقطعاً أو معضلاً أو مرسلًا". والموقوف: ¹⁰⁸ "ما أضيف إلى الصحابي كذلك". والمقطوع: "ما أضيف إلى تابعي أو من دونه كذلك". ¹⁰⁹ كذا في الهروي. ¹¹⁰

[١٣] قال أهل الحديث: واعلم أن ما نُقل عن رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلاثة أقسام: ما يُعلم صدقه، وما يعلم كذبه، وما لا يعلم حاله منهما.

[١٤] والأول: خبر بلغت رواته¹¹¹ في كل طبقة مبلغًا أحال العقل توافقه على الكذب يسمى: ¹¹² متواترا.

¹⁰² (١) و(س): "وقسم العلماء"

¹⁰³ ساقطة من (١).

¹⁰⁴ (س) سقطت هذه العبارة "فقالوا: السنة"

¹⁰⁵ (ق): والموقوف والمقطوع لا يكونان أصلاً بخلاف المرفوع.

¹⁰⁶ (ق) و(م): قوله: والمرفوع إذا قال الصحابي أمرنا أو تخينا عن كذا أو أمر فلان أو نهي فلان عن كذا. فمرفوع على الصحيح، سواء أضاف إلى زمان النبي صلى الله عليه وسلم أو لم يضيفه. وقيل: موقوف. وإذا قال: كنا نقول أو نفعل أو كانوا يقولون أو يفعلون أو لا يرون بأساً، فإن أضافه إلى عهد النبي صلى الله عليه وسلم فمرفوع، وإلا فموقوف، وإذا قال التابعي: "أمرنا" أو "تخينا" فموقوف. الهروي

¹⁰⁷ (١) و(س): "كان أو فعلاً"

¹⁰⁸ (ق): قوله والموقوف: ما أضيف إلى الصحابي كذلك، أي: قولاً وفعلاً وتقريراً، مثل أن يقول الراوي: قال الصحابي أو فعل الصحابي أو فعل هذا الفعل عند الصحابي ولم يروه.

¹⁰⁹ (ق): والمراد منها أعم من أن يكون صحابياً وتابعياً أو من دونه مثل: أن يقول الراوي: "فعل رسول الله هذا الفعل".

¹¹⁰ "كذا في الهروي" هذه العبارة سقطت من نسخة (س).

¹¹¹ (س): "روايته"

¹¹² (١) و(س): "وتسمى"

[١٥] والثاني¹¹³: ما يخالف قطعياً ولم يقبل التأويل أو كان متضمناً لما يتوفر الدواعي على نقله وإشاعته إما لغرابته أو لكونه أصلاً في الدين ولم يتواتر ولم يشتهر¹¹⁴ ويسمى: موضوعاً¹¹⁵.

[١٦] والثالث: ثلاثة أقسام: بأنه إما راجح الصدق، أو راجح الكذب، أو متساوي الطرفين.

[١٧] والأول: ما سلم لفظه من ركائة وخلل ومعناه من مخالفة القطعي ويعلم¹¹⁶ إسناده إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بعننة¹¹⁷ ثقات معلوم العدالة ويسمى: صحيحاً¹¹⁸ ومسنداً.¹¹⁹

[١٨] وقد قسم المتأخرون من أهل الحديث هذا القسم على نوعين: صحاح¹²⁰ وحسان، لأنه إن كان رواية الحديث مثنى أو أكثر إلى الصحابي المشهور بالرواية عن

¹¹³ (م): كالأحاديث التي تدل على إمامة علي رضي الله عنه بعد رسول الله صلى الله عليه وسلم فإنها موضوعة. إذ أمر الامانة فيما يعم به البلوى لحاجة الناس إليه فلو كان النص فيها ثابتاً لنقل نقلاً مستفيضاً ولما لم ينقل كذلك عُلم عدم ثبوته. سراج الدين.

¹¹⁴ (س): سقطت "لم يشتهر"

¹¹⁵ (م): والموضوع ما صح عند أهل الحديث أنه ليس بحديث منقول عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، بل كلام وضعه واحد من الناس.

¹¹⁶ (ف) و(س): "علم"

¹¹⁷ (م): والحديث المعنعن بمعنى المسند. وقيل: المعنعن ما يكون بلفظ من الحديث إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم مثل أن يقول المحدث: حدثني فلان عن فلان عن فلان إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم والحديث المسلسل: الحديث الذي يكون من الحديث إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم متصل على نسق واحد مثل أن يقول المحدث: أخبرني فلان قال أخبرني فلان كل شيخ يقول أخبرني فلان إلى الصحابي أو يكون جميعاً بلفظ حدثني إلى الصحابي أو يكون بلفظ سمعته. [مظهر الدين الزيداني، المفاتيح، ١/١٢٠].

¹¹⁸ هذا في اصطلاح المتقدمين من المحدثين وأما المتأخرون فإنهم يسمون للأحاديث التي أخرجها الإمامان البخاري ومسلم صحيحاً، وما سواه حسناً.
¹¹⁹ (ق) و(م): قوله: "صحيحاً" و"مسنداً" والمسند الصحيح: متفاوت بحسب السند، بعضه منه أقوى من بعض، وبعضه قوي. واختلف آراء القوم في الأقوى. فقال أحمد بن حنبل: أصح الأسانيد الزهري عن سالم عن أبيه. وقال أبو بكر بن أبي شيبة: أصحها: الزهري عن علي بن الحسين عن أبيه عن علي رضي الله عنه. وقال البخاري: أصحها: مالك عن نافع عن ابن عمر رضي الله عنه. وقال عمر بن العلاء: أصحها: محمد بن سيرين عن عبيدة السلماني عن علي رضي الله عنه. وقال يحيى بن معين: أصحها: الأعمش عن إبراهيم النخعي عن علقمة عن ابن مسعود رضي الله عنه. الهروي.

¹²⁰ (ق): النوع الأول الذي اتفق عليه الشيخان أو أحدهما مما هي قريب من عشرة آلاف حديث وأما مطلق الصحاح فقد قال الإمام أحمد بن حنبل: "أنه تسع مائة وألف حديث" قال: وإن أبا زرعة قد حفظ من ذلك تسعمائة ألف. زين العرب، شرح مصابيح السنة (مكتبة جامعة لايزنك، ١٠١) ٧.

النبي¹²¹ صلى الله عليه وسلم يسمى: ¹²² صحاحا، كالأحاديث التي أوردها الإمام أبو عبد الله محمد بن اسماعيل الجعفي البخاري، والإمام أبو الحسين مسلم بن الحجاج¹²³ في كتابيهما.

[١٩] وإن كان رواية الحديث فردى في كل الطبقات أو بعضها إلى الصحابي المشهور بالرواية يسمى: ¹²⁴ حسانا، كالأحاديث التي أوردها الإمام أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني، والإمام أبو عبد الرحمن أحمد بن علي النسائي، والإمام أبو عبد الله محمد بن يزيد بن ماجه القزويني، والإمام أبو عيسى محمد بن عيسى الترمذي، والإمام أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن الدارمي السمرقندي في كتبهم. وعلى هذا اصطلاح الإمام البغوي في المصاييح¹²⁵. والصحاح أرجح عند التعارض من الحسان،¹²⁶ لتأكد الظن في الأول.

[٢٠] وقد قسم هذا القسم أيضا بتقسيم آخر إلى قسمين: لأنه إن كان الحديث مما دونه الحفاظ وشاع فيما بينهم يسمى: مشهورا.

[٢١] وإذا¹²⁷ انفرد به حافظ واحد ولم يذكر¹²⁸ غيره يسمى: غريبا. وقد يطلق الغريب على ما رواه التابعي عن صحابي لم يكن مشهورا بالرواية عن النبي عليه السلام.

¹²¹ ساقطة من (أ) و(س).

¹²² (أ): "تسمى".

¹²³ (أ) و(س): زيادة "القشيري".

¹²⁴ (أ) و(س): زيادة "تسمى".

¹²⁵ (م): وأنا تسمية الامام البغوي في المصاييح الحديث المختزج في الصحيحين الحسن فمراده بالحسن المعنى اللغوي لا المعنى الذي ذكره ههنا، كذا في الطروي.

¹²⁶ (ق): قوله: "الأحاديث الحسان كلها عن الرواة العدل إلا أنه ما روعي فيها الشروط المرعية في الصحاح، بل جوز أصحاب الحسان أن يكون الصحابي راو واحد من التابعين، وللتابعي كذلك راو واحد، وكذلك إلى آخرهم. مظهر الدين الزيداني، المفاتيح، ١/١٤٤.

¹²⁷ (أ) و(س): "إن"

¹²⁸ (أ): زيادة "ها"

[٢٢] والثاني: ما يكون في لفظه ركافة أو خلل لا يحسن إصلاحه أو في معناه خلل بأن يكون على¹²⁹ خلاف آية أو خبر متواتر أو إجماع ويسمى: سقيما.

[٢٣] أو في أحد رواته¹³⁰ قدح¹³¹ وحممة¹³² ويسمى: ضعيفا ومنكرا، وقد يطلق السقيم عليه.¹³³

[٢٤] والثالث: متساوي الطرفين: ما لا يكون في متنه علة ولا في رواته خلل بين لكن بعض رواته لم يعلم¹³⁴ بعينه أو لم يعلم وصفه.¹³⁵

[٢٥] والأول: إن كان هو الصحابي يسمى الحديث: مرسلا، وإن كان غيره يسمى: منقطعا، وإن كان كليهما يسمى: معضلا.

[٢٦] والثاني: ما لا يعرف عدالة رواته¹³⁶ ويسمى: مجهولا. والمنقطع والمعضل لا استدلال بهما. وفي المرسل والمجهول خلاف انتهى.

[٢٧] وقسموا السنة¹³⁷ إلى مختصر ومستقصى. المختصر: هو¹³⁸ الذي روي بعضه وترك بعضه. والمستقصى: هو الذي روي جميعه من غير أن يترك منه شيء.

¹²⁹ ساقطة من (أ).

¹³⁰ (أ) "روايته"

¹³¹ (ق) سواء رجع الطعن إلى الراوي أو إلى المروي.

¹³² (أ) و(س): زيادة "في عقيدته"

¹³³ (أ) و(س): زيادة "أيضا"

¹³⁴ (س): "لم يعرف"

¹³⁵ (ق): أي: ما كان متساوي الطرفين. زين العرب، شرح مصابيح السنة، ٨.

¹³⁶ ساقطة من (س).

¹³⁷ ساقطة من (س).

¹³⁸ في نسخة (أ) ساقطة من نسخة (س): زيادة "الحديث"

[٢٨] ومن الأحاديث: **المدرج**، وهو: الحديث الذي وقع فيه لفظ من كلام الصحابي أو التابعي يظنه السامع أنه من جملة ذلك الحديث، وإنما يعرف تمييز كلام الصحابي والتابعي من كلام النبي عليه السلام، بأن يروي ذلك الحديث رجل آخر من ذلك الراوي، ويقول: "قال لي فلان الذي أروي عنه هذا الحديث، إن هذا اللفظ من كلامي" فإما إذا روى أحد حديثنا وروى آخر ذلك الحديث ووجد لفظ في حديث أحدهما ولم يوجد ذلك اللفظ¹³⁹ وإذا¹⁴⁰ وقع اختلاف كثير بين الأحاديث المروية عن النبي صلى الله عليه وسلم في ألفاظها، فلا يقال هذا **مدرج** إلا بدليل واضح.¹⁴¹ تمت بعون الله وحسن توفيقه في أواخر صفر سنة اثنين وألف.¹⁴²

¹³⁹ (أ) و(ب): بزيادة "في حديث آخر فذلك اللفظ لا يعرف يقيناً أنه مدرج، لإمكان سقوط ذلك اللفظ من حفظ الراوي الذي ليس في حديثه ذلك اللفظ" انظر: مظهر الدين الزيداني، *المفاتيح*، ٨/١.

¹⁴⁰ (ب): "قد" مكان "إذا".

¹⁴¹ (أ): بزيادة "كذلك في المفاتيح" انظر: مظهر الدين الزيداني، *المفاتيح*، ٨/١.

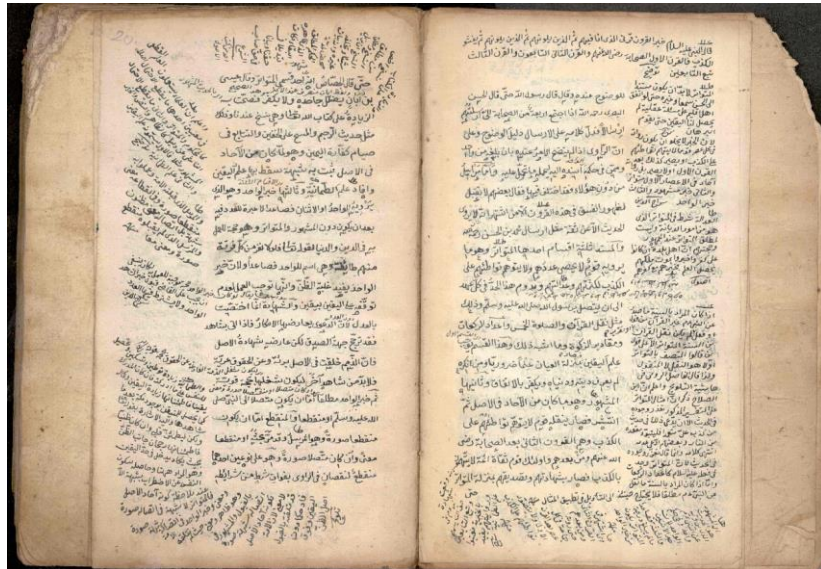
¹⁴² (م): تم الكتاب بعون الله الوهاب في يد محمد بن عبد الرحمن بن محمد الجماشي في أوائل ربيع الأول من يوم العاشر سنة اثنين وثمانين ومائتين وألف.

Tahkike esas alınan nüshalardan görüntüler

572 | db

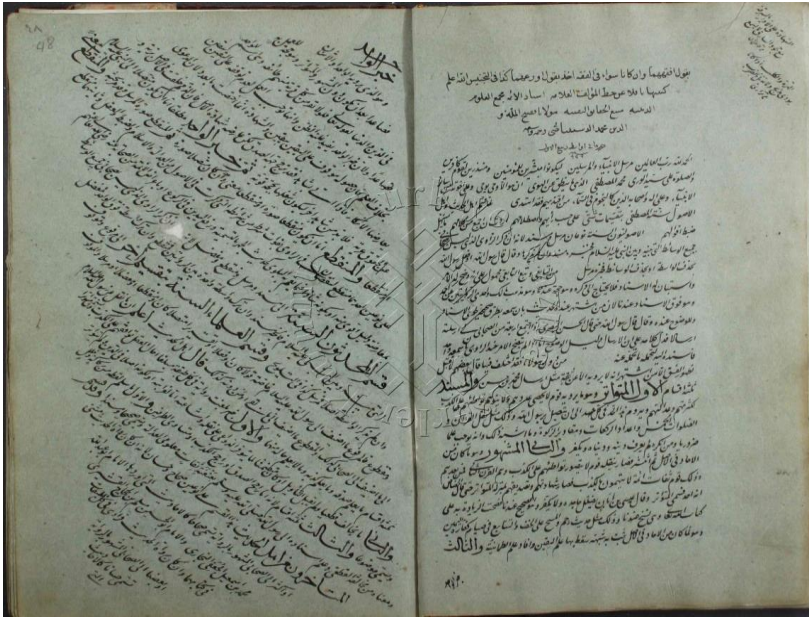
Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi 7675.

Milli Kütüphane 5567.

Esad Efendi, 3670.

Esad Efendi, 3872.

Analysis, Translation, and Critical Edition of the Work of Umer Chelebi (985/1577-8) on Usul-i Hadis

Mustafa Celil ALTUNTAŞ*
Azamat ZHAMASHEV**

Extended Abstract

This article explores the story of the Hadith method, which belonged to Umer Chelebi, which was published earlier regarding Mulla Yegan Mehmed ibn Armagan ibn Khalil (865/1461). The author, known as Umer Chelebi, mistakenly assumed Mulla Yegan in an earlier study. However, Umer Chelebi was the niece (Yegan) of Ahavan Mehmed Chelebi (974/1566). One of the important reasons for this study is that there were many detection errors in the preceding article. It failed to reveal what it meant for the Ottoman period due to its improper creation. In the Ottoman era, especially in the 18th century, sharih, annotations, and translations started writing according to the Hadis method. Therefore, this is one of the earliest Hadis-style texts of the Ottoman period. From the point of view of hadith terminology in the early Ottoman period, the treatise must cite the Sunnah in the books of jurisprudence instead of the books of hadith methods in which the terms of hadith are considered.

The place of the Ottoman period in the history of Islamic sciences and the comparative expertise and criticism of the works written during this period have not yet been adequately implemented. Moreover, thoughts arising from negative comments about this period that are not research-based are the most significant barrier to understanding the stage. Therefore, it is important to identify the works of scientists who participated in the central bureaucracy of the Ottoman era, but more importantly, to determine the place of these texts in the literature of the Ottoman era in a correct way. This article was published incorrectly, the author could not be identified, and the sharih, analysis, and translation were made. This Hadith method, initially owned by Umer Chelebi, is essential in being one of the first Hadis-style texts of the Ottoman period and demonstrating how early Ottoman scholars viewed the Hadis method. In the verification part of this article, all copies of the work found in Turkish libraries were studied, and the edge comments were written on the link. In the analytical department, he tried to determine the place of labor, especially in the Ottoman-era hadith method.

This manuscript, written before the 17th century, contains statements stating that the author was Hanafi, but his scientific ideas are more pronounced in the text. This text reveals how the Ottoman scientists approached the problems of hadith and fiqh. The most crucial point of the author's work is to look at the Sunnah from different angles and show the differences between methodologists and hadith scholars. In his work, the author uses circumcision in the news and divides the news from different angles. The methodologist first spoke about the division into Sunnah before starting

* Corresponding Author, Dr., Istanbul University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Istanbul, Turkey, mcaltuntas@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1975-5799>.

** Dr., Nur-Mubarak University, Faculty of Islamic Studies, Almati, Kazakhstan, azamat.jam@outlook.com, <http://orcid.org/0000-0001-6431-1447>.

his work shows that he did not consider his work to be a work of hadith. The author must have thought of writing a work that would unite the views of methodologists and hadith scholars and spread the news of his time.

The author mentioned the sources that he sometimes used in his work, and the most important sources in his work were the literature on the work of Muzhiruddin ez-Zeydâni sharh Mesâbih with el-Mefâtiḥ and Şerhu't-Telviḥ ale't-Tavziḥ of Teftazani. In addition, different sources have been cited. Only these sources are important in terms of the dominant thinking of the Ottoman period. Another issue that needs to be emphasized is that we are faced with a hadith methodology text written with the unique scientific thought of the Ottoman Empire. Ibn Hajar's influence was not seen in hadith methodology after Nuhbetü'l-fiker. This treatise makes it essential to develop new perspectives on the nature of the hadith method in the Ottoman Empire before the XII/XVIII century. The interpretations of the Sunnah texts of the works written in fiqh, especially et-Talviḥ annotations on hadith sciences and hadith terms, and its sources will make the position of hadith science in the early Ottoman period more understandable. Because what was written in the period before the XII/XVII century more clearly reflects the unique thought of the Ottomans, with an image less influenced by the Hijaz/Damascus/Cairo axis. Before the XII/XVIII century, while the texts dealing with the hadith method in the introduction of al-Zaydani's commentary on Mesâbih and the hadith methodology in the introductions of the Sahih-i Bukhari commentaries by Kastallani and Ayni were on the agenda, the influence of Nuhbe increased in the following periods.

Therefore, it does not seem possible for now, in the light of the available data, to talk about the influence and legibility of Nuhbe, especially in the early period, while bringing the hadith method teaching in the Ottoman period to the agenda. It is important to understand different centuries by distinguishing them with other thoughts rather than general evaluations about the entire Ottoman period.

